

ՏՊԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԷՆ

Ա.

Լիօնի Ազգ. Գաւառական Խորհուրդէն
պատգամաւոր ընտրուած Էջմիածնի Ազգային—
Եկեղեցական Ժողովին համար, եւ նոյ. Յին մի-
այն կրցայ մեկնիլ Փարիզէն, Հայաստան հասայ
նոյ. 12ի առաւօտը, մասնակցեցայ Ժողովի վեր-
ջին նստինք ուր կատարուեցաւ. ամենայն Հայոց
Հայրապետի՝ ինչպէս եւ Գեր. Հոգեւոր Խոր-
հուրդի՝ ընտրութիւնը, ներկայ եղայ նորընտիր
կաթողիկոսին օծման արարողութեան եւ օր մը
յետոյ՝ Զորագետի ջրա — ելեկտրակայանին
բացման, ու Էջմիածին դառնալով երկու օր եւս
Միաբանութեան բարեկամներու մօտ եւ Մա-
տենադարանի ձեռագիրներուն մէջ անցընելէ յե-
տոյ՝ զացի Երեւան, ուր մնացի քսանեւեկ օր.
յետոյ անցայ Թիֆլիս, ուր կեցայ չորս օր եւ
դարձայ Փարիզ նոյն ճամբով (Պաքու — Բոսթով
— Սարքով — Շեփիթովքա) որով դացած էի Հա-
յաստան: Էջմիածնի Ժողովին եւ Զորագետի
բացման հանդէսին մանրամասն նկարագրութիւ-
նը եւ Երեւանի տպաւորութեանցս մասնակոտ
ամփոփում մը արդէն հրատարակեցի Ապագայի
մէջ. ներկայ յօդուածիս մէջ պիտի ջանամ տալ
լիակատար պատկերացում մը այն երեսուն եր-
կու օրուան կեանքին զոր անցուցի Խորհ. Հա-
յաստանի մէջ եւ համադրութիւնը այն խորհրդ-
դածութեանց զոր այդ մէկ ամսուան ընթացքին
տեսածներս ինծի ներշնչեցին:

ՄԵՐ ԵՐԷԿՆ. ՈՒ ԱՅՍՈՐԸ

Տպաւորութիւններս արտայայտելէ, յիշա-
տակներս պատմելէ առաջ, պէտք է բանաձեւեմ
չարք մը մտածումներ, որ անհրաժեշտ են լու-
սաբանելու, բացատրելու համար այն ողբերու-
թիւնը զոր ընթերցողները տիրական պիտի գրա-
նեն — հակառակ որոշ կէտերու վրայ վերապահ-
մանց — այս էջերու մէջ:

Ահա տասը տարի է որ ես ու իմ համախոհ
բարեկամներս կը նկատենք Խորհ. Հայաստանը
իր միակ խարխիւր հայ ազգի եւ հայ մշակոյթի
գոյութեանն իսկ ապահովման, կը ճանչնանք
այդ Հայաստանը իբր ինքնավար ազգային պե-
տութիւն, կը ճանչնանք հոն գործող կառավա-
րութիւնը իբր օրինաւոր կառավարութիւնն այդ
երկրին եւ կը գնահատենք անոր կատարած ժա-
ղովրդանուէր հայրենաշէն դերը, մինչ այլք կը
նկատեն այդ երկիրը իբր պարզ նահանգ մը նոր
Ռուսիոյ, իբր բռնակալ օտար լուծի մը տակ հե-
ծող զերի երկիր մը, ուր կառավարութիւնը
Մոսկուայի վարձկան զործիքներու խումբէ մը
կը բաղկանայ, ուր Ժողովուրդին կէսը գնդակա-
հարուած կամ Սիպերիա աքսորուած է եւ կէսն
ալ մերկ կը պտրտի եւ անօթութենէ կը ծիւրի,
եւ ուր Հայութիւնն ու հայ մշակոյթը ապաղգայ-

նացման համարան բռնած՝ փճանալու դատապարտուած են: Արդ, տեսայ մօտէն ՊորՏ. Հայաստանը, անոր մայրաքաղաքին մէջ ամիս մը ապրեցայ, անոր բարին ու չարը ձեռքովս չօչափեցի, անոր լոյսն ու ստուերները անձամբ գիտեցի, ու աւելի քան երեք համոզուեցայ թէ այդ երկիրը իրական Հայաստան է, «Հայ ինքնավար Պետութիւն» է, սահմանափակ ինքնավարութեամբ մը, բայց որուն սահմանափակումը իրեն անհրաժեշտ եղող ապահովութեան ու խաղաղութեան եւ իր ազազային ամրացման տեսակէտով՝ բարեբար, — անոր ազգային հանդամանքը չի խափաներ, այլ ընդհակառակն՝ ՊորՏ. Միութեան ընդհանուր ու գերազոյն դիկավարութիւնն ունեցող կուսակցութեան քաղաքական սկզբունքներուն համեմատ՝ կը շեշտէ, կը զօրացնէ, կը զարգացնէ զայն: Տեսայ նաեւ որ եթէ հոն ազրոյ ժողովուրդին մէջ անհատներ — ոչ բոլորը — ենթարկուած են, ոչ հիւժիւ թշուառութեան, այլ կեանքի նեղութեանց, զժուլութեանց, յօգուտ չունեցող գին կատարուած շինարարական աշխատանքը անոր կը պատրաստէ բարօրութեան մեծ ապագայ մը: Տեսայ որ միջազգային բանաձեւերու տակ՝ լրջօրէն ու խորապէս ազգային կեանք մըն է որ հոն կը կերտուի, ինչ ժողովուրդը հոն՝ հետադարձապէս անալի քան երբեք հայերէն կը մտածէ, կը խօսի, կը գրէ, կը զօրէնէ, մարքսեան հայերէն մը, որ այնքան հարազատօրէն հայ է որքան հարազատօրէն հայ էր քրիստոնէական հայերէնը երբ ան՝ ասեւնով՝ յաջորդեց Վեթանապետ հայերէնին: Մեր ժողովուրդին էական բաղձանքը, զոր զարեւելի վեր սերունդներն իրարու փոխանցած էին — Հայ Ազգային Տոյնի մը գոյութիւնը — իրականացած է: Ատիկա տեսայ, ապրեցի, վայելեցի: Ինչո՞ւ կ'ուզէիք որ չոգեւորուէի:

Ինչո՞ւ չոգեւորուէի մանաւանդ, երբ շատարեք ուրիշներէ որոնք, երէկուան զէպքերուն ճշգրիտ տեսութիւնը չուզելով միշտ իրենց զէմ ունենալ, կը յամառին չհասկնալ բոլորանց այդ երէկին նշանակութիւնը ճիշդ կար-

դալու եւ անկից հանուելիք դասերէն օգտուելու՝ ներկան չենք կարող յստակ ըմբռնել ու գնահատել եւ սեւէ ապագայ չենք կրնար կերտել մէր ժողովուրդին համար, երբ շատ տարբեր մեր երազատես ու Քրազամով մնալու մէջ յամեցող հայրենակիցներէն, եւ կը մտածեմ տասը տարիէ ի վեր — եւ այդ մտածումը մէջս տիրական էր ու զիտոզութեանց և դատումներուս սահմանայ, ուղեցոյց կը կազմէր՝ ՊորՏ. Հայաստան օտք զնելուս բոլորէն սկսեալ, — թէ այժմեայ մեր ունեցած Հայաստանին գնահատումը ճշգրիտնք կատարել միմիայն մեր երէկին անաչառ, լուրջ, արի վերլուծումովը, ՊորՏ. Հայաստանէն դուրս ցրուած գաղութահայութեան կացութեան որոշ տեսութեամբը եւ ամբողջ ախարհի այժմեան տնտեսական ու քաղաքական խառնաշփոթ, փոթորկային վտանգաւոր վիճակին խորաթափանց ըմբռնումովը:

Ի՞նչ է մեր երէկին իրական պատմութիւնը: Կ'ուզեմ զայն ամփոփել հոս քանի մը լայն գծերով:

Մեծ պատերազմին սկիզբները, մենք ազգովին կ'ուզէինք Թուրքիայէն անջատուած ինքնավար Հայաստան մը (վեց նահանգներն ու Կիլիկիա) Ռուսիոյ, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ հովանաւորութեան տակ: այդ էր պահանջը զոր մեր բոլոր կուսակցութեանց համաձայնութեամբ Ազգային Պատուիրակութիւնը ներկայացուց Դաշնակից Պետութեանց, պահանջ որ (եթէ այսօր լուրջ վերլուծման մը ենթարկենք զայն) անխրադործելի էր, որովհետեւ Հայ պետութիւն մը կարելի չէր հիմնել այդքան ընդարձակ հողամասի մը մէջ, ուր Հայերը փոքրամասնութիւնը կը կազմէին զանազան ալլաղ տարրերէ բաղկացած մահմետական զանգուածին մէջ, եւ չահելով այնքան տարբեր Դաշնակիցներուն այդպիսի ծրարագրի մը իրադրո՞ման տալիք հովանաւորութիւնն ալ արդէն անտեսական ու նոյն իսկ անկարելի բան մըն էր: 1916ի գաղտնի համաձայնութիւնը Ռուսիոյ, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ՝ երբ մէջտեղ ելաւ, իմացանք որ այդ երեք

գլխաւոր Դաշնակից Տէրութիւնները մեր այդ պահանջը ունէ չափով նկատի չէին առած, մեր այդ ձեւով ներկայացուցած դատը թաղած էին՝ Թուրքիան գրեթէ ամբողջովին պարզապէս բաժնելով իրենց միջեւ: Այն ատեն տեղի ունեցան Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշայի դիմումները երեք Դաշնակից կառավարութեանց մօտ, մասնաւորապէս Ֆրանսականին եւ անգլիականին, որպէս զի գէթ Թուրքիոյ հայ հողերու Ֆրանսական բաժինին մէջ (մասնաւորապէս Կիլիկիոյ) հայ ինքնավար Տէրութիւն մը հիմնուէր Ֆրանսական հովանաւորութեան տակ: ասիկա, որ միակ գործնական ու քաղաքական ծրագիրն էր (քանի որ կովկասեան Հայաստանի մասին՝ ձարական իշխանութիւնը շատ զօրեղ կարծուելով՝ ոչ ոք այդ միջոցին յայ կրնար տածել), ընդունուեցաւ երեք Դաշնակիցներէն, եւ Սալթա-Փիքօ համաձայնագրով նորիւրագործուեցաւ: Ֆրանսական կառավարութիւնը՝ բաւական մեծ ծախք յանձն առնելով՝ հայ կամաւորներով կազմեց արեւելեան լեզէոնը, որ Կիլիկիոյ մէջ ստեղծուելիք հայ ինքնավար Տէրութեան բանակին կորիզը պիտի դառնար: Դաշնակիցներուն յաղթանակէն յետոյ, Ֆրանսա այդ նպատակով՝ դարձեալ մեծ գումարներ յատկացնելով այդ գործին, Կիլիկիոյ մէջ համախմբեց հազարաւորներ այն հայ դադթականներէն որ տեղահանութեանց արհաւիրքէն կրցած էին ազատիլ եւ Սուրիա կամ Անատոլիոյ այլ եւ այլ անկիւնները մնացած էին: Բայց յաղթանակին իրականացումէն տարի մը առաջ, կը պայթէր ուս յեղափոխութիւնը, ձարական ըէթիմը կը տապալէր, ուս զօրքերը կը քաշուէին Թրքահայաստանէն զօր գրաւած էին, Կովկասի հայ կամաւորներու խումբերոն կողմէ փորձը դանոնք վերադարձուլու՝ շատ կարճ կը տեւէր, Թուրք բանակը նորէն կը տիրանար այդ հողերուն (ուր՝ ինչպէս եւ բովանդակ թլքահայաստանի եւ Անատոլիոյ մէջ՝ գտնուող Հայերը ջարդուած կամ տեղահանուած կամ Կովկաս ապաստանած էին պատերազմի մի-

ջոցին) այդ պահուն՝ իրաց բերմամբ ժամանակաւորապէս կազմուած համակովկասեան տեղական կառավարութիւնը (սէյմը) կը լուծուէր այն նախաձեռնութեամբ զոր Վրացիք կ'առնէին իրենց երկիրը անկախ հռչակելու, նախաձեռնութիւն որուն կը հետեւէր եւ Ազրպէյճանը: Հայերը, ստիպուած, կը հետեւէին նոյնպէս, էն ետքը, — եւ աւելի՛ ժողովրդական Կուսակցութեան մղումովը քան Դաշնակցութեան որ անխոհեմ կը համարէր այդ քայլը...: Այս պայմաններուն մէջ ծնած անկախ Հայաստանի կառավարութիւնը քիչ յետոյ կ'որոշէր կոխը միայնակ շարունակել Թուրքիոյ դէմ՝ դաշնակիցներու կողքին, այս վերջիններուն յաղթանակի պարագային Տաճկահայաստանը կարենալու համար միացնել ազատագրուած Ռուսահայաստանին: Թուրք բանակը, Գերմաններու ղեկավարութեամբ, կը խուժէր Կովկաս, մէկ կողմէ Պաքուին տիրանալու եւ միւս կողմէ նորածին ու թշնամի փոքրիկ Հայ Հանրապետութիւնը ջախջախելու համար: Կովկասեան Հայաստանը կ'աւերուէր ու արիւնի մէջ կը լողար: Թուրքը կը հասնէր մինչեւ Ալեքսանդրոպոլ, եւ հայ փոքրիկ բանակը ինքնապաշտպանութեան դերագոյն ճիգով մը Ղարաբաղիսայի եւ Սարտարապատի կոխներուն մէջ հերոսական դիմադրութեամբ մը Հայաստանի մնացորդին ու մանաւանդ Երեւանին ու Էջմիածնին սպառնացող սլուանդը կը հեռացնէր (ատենուան մը համար): Այդ միջոցին, Վրացիք, չուզելով (հակառակ իրենց քաղաքականապէս թրքամերձ ըլլալուն) որ Թուրք Պետութիւնը իշխող դառնար Կովկասի մէջ, Գերմանիոյ կը դիմէին եւ Վրաց անկախութիւնը անոնց պաշտպանութեան տակ կը դնէին: Գերմանացիք, նոյնպէս չցանկալով որ իրենց դաշնակից Թուրքը տիրապետող դառնար Կովկասի մէջ (ուր Պաքուի քարիւղի հանքերը եւ Հնդկաստանի ճամբան իրենց ուղղակի ազդեցութեան տակ կ'ուզէին ունենալ) կը մղէին, գրեթէ կը ստիպէին Թուրքը որ 1918ի Պաթումի դաշնագրին մէջ ճանչնար այդ Հայ Տէրութեան անկախութիւնը, անկախութիւն որ

իրապէս բոլորովին անուանական էր. ըստ դա-
նազրին, այդ տիւր մը շափ փոքրիկ, խելդուած,
ոեւէ եւք շունեցող, շատ մը կական իրաւունքնե-
րէ զրկուած Հայաստանը Թուրքիոյ թաթին տակ
զրուած էր: Եկաւ Դաշնակիցներու յաղթանա-
կը, անոնք ստիպեցին պարտուած Թուրքը հե-
ռանալ ամբողջ Կովկասէն, որով Հայ Հանրապե-
տութիւնը տգարածուեցաւ նախկին սուսական
Հայաստանի բոլոր հողերուն մէջ. սակայն պոյ-
շևիք շարժումը, որ արդէն տապալած էր Գե-
րեհաբի կառավարութիւնը եւ Ռուսիոյ մեծ մա-
սին տէր դարձած, կը զօրանար ու կը յառաջա-
նար, Անատոլիոյ մէջ՝ քէմալական Թուրք վե-
րականդման շարժումը կը զարգանար հետզհե-
տէ, եւ այդ ուժը կը մօտենար, կը դաշնակցէր
պոլշևիքի ուժին. անդին Հայ Հանրապետու-
թեան կառավարութիւնը այդ միջոցներուն նշա-
նաւոր դադափարը կ'ունենար իր դրացի Վրաս-
տանին հետ պատերազմելու, ինչ որ՝ հաղորդա-
կցութեան ճամբաները Վրաստանի կողմէ փակ-
ուելուն հետեւանքով՝ քանի մը հարիւր հազար
Հայու սովամահ փճանալուն պատճառ կը դառ-
նար: Քիչ յետոյ, Անգլիացիք որ Կովկաս քիչ մը
զօրք բերած էին պատերազմին վերջերը (Պա-
քուի սիրոյն), կը քաշէին իրենց զօրքը, զգալով
որ պոլշևիք ուժերուն վայրէջքը անդամադրելի
պիտի ըլլար եւ թէ Կովկասեան երեք Հանրապե-
տութիւնները, անհամերաշխ ու թոյլ, անոնց
դէմ ոեւէ լուրջ պատուար չէին կրնար կազմել:
Հայ Հանրապետութիւնը, Վրաստանի հետ գէշ
աղէկ հաշտուած (Անգլիացւոց ճնշման տակ)
բայց պաղ յարաբերութեանց մէջ, Թուրքիոյ
դաշնակից Աղրպէճանի մուսափութեան պետու-
թեան հետ բոլորովին անհաշտ, կը գտնուէր
պոլշևիքի մուրճին եւ քէմալեան մուրճին մի-
ջեւ:

Այդ միջոցին, երկու կարելիութիւն կար,
կամ մեր ազգին քաղաքական ապագան տեսնել
զխաւորապէս Կիլիկիոյ մէջ, հոն կեդրոնացնել
մեր արտասահմանեան ուժերը եւ կրթելի Թը-
րանսայի վրայ որ հոն մեղի բան մը խոստացած
էր, որ զօրք ունէր, որ իր ծախքով հայկական

լեզէն կազմած էր, եւ թողուլ որ Կովկասեան
Հայաստանի ժողովուրդը իր ճակատագիրը ո-
րոշէր ինքն իսկ, իր եւ իր շրջապատի պայման-
ներուն համեմատ. կամ Կիլիկիան՝ նոյն իսկ այն
պարագային ուր Թրանսա հոն մնար՝ հայ հզօր
ու բարգաւաճ դադութի մը բնակավայրը նկա-
տել եւ կեդրոնանալ Կովկասեան Հայաստանի
մէջ՝ ջանալով Թրքահայաստանի մերձաւոր նա-
հանգներէն զէթ մաս մը անոր կցել, եւ ատոր
համար Խ. Միութեան եւ քեմալական Թուրքիոյ
հետ համաձայնիլ: Մերոնք 1919ին, «զօրացեալ
Պատուիրակութեան» նիստերուն մէջ որոշած է-
ին միացնել Կովկասի մէջ զէպքերու բերամբ
ծնած տկար ու խախուտ Հայաստանը եւ Կիլի-
կիոյ մէջ ծնելիք Հայաստանը ու պահանջել
Դաշնակիցներէն որ կազմէին Սեւանայ լիճէն
մինչեւ Միջերկրական տարածուող հսկայական
Տէրութիւն մը. քիչ յետոյ Փարիզ կայացող Հա-
մագումարը իր առաջին նիստերուն մէջ կը վա-
ւերացնէր այդ արտառոց ծրագիրը, որ կը ներ-
կայացուէր Դաշնակիցներու Գերագոյն Խոր-
հուրդին: Ու յանկարծ, կոնակ դարձնելով
Թրանսային որուն հետ դորձ մը սկսած էինք
Կիլիկիոյ մէջ, Համագումարը իր ստուար մե-
ծամասնութեամբ նախընտրելի կը դնէր Ամե-
րիկայի հողատարութիւնը խնդրել այս ահագ-
նածաւալ Հայ Պետութեան համար . . . :

Սա՛ն — Ռեմօի մէջ, մեր երկու Պատուիրա-
կութեանց պետերը կը շատանային Թրքահա-
յաստանի երեք նահանգներուն՝ եւ Տրապիզոնի
նահանգին՝ մէկ մասին Հայ Հանրապետու-
թեան միացումով (Էրզրում եւ Տրապիզոն քա-
ղաքներուն անհրաժեշտութեան վրայ պնդելով)
որուն վրայ Ֆօշ կուտար իր վճիռը՝ «Այդպիսի
հողամաս մը, Էրզրումի պէս կարեւոր բերդա-
քաղաքով մը, պաշտպանելու համար, հողատար
պետութիւնը 300000 զինուոր պէտք է պահէ
հոն», եւ կը ծնէր Սէյրի դաշնագիրը, ուր Հայ
Հանրապետութեան անկախութիւնը պաշտօնա-
պէս կը ճանչնային Դաշնակիցները, Թրքահա-
յաստանի երեք նահանգներուն եւ Տրապիզոնի
նահանգին մասամբ անոր կցումը ցանկալի կը

յայտարարէին, բայց տեսականապէս ընդարձակուելու իրաւունք ստացած այդ Հանրապետութեան Թուրքիոյ կողմէն սահմաններուն որոշումը կը յանձնէին Միացեալ Նահանգաց նախագահին (նոյն ատեն հուսկ գիտում մը եւս ընելով այս վերջնոյն որպէս զի իր երկրին ընդունիլ տար Հայաստանի հոգատարութիւնը)։ Միւս կողմէ, Դաշնակից կառավարութիւնները, որ յաղթանակէն իսկ առաջ սկսած էին իրարու դէմ ետական շահամոլութիւններէ բղխած իրենց էնթրիկները, հեազհեա՛ տալի բուռն ու յայտնի կերպով իրարու դէմ իրենց խաղերը կը շարունակէին (արեւելեան հարցին մէջ մասնաւորապէս՝ Ֆրանսա, արդէն Հայոց ամերիկամոլութենէն նեղացած ու պաղած, անգլիական խտրական էնթրիկներէն ջղայնացած, քեմալական Թուրքիոյ հետ ամէն զնով համաձայնութեան գալու սխալ ու աղետաւոր զաղափարին կը կառչէր, որ եւ վերջ ի վերջոյ կը յանգէր Կիլիկիոյ պարսպումին։ այն օրերուն երբ այդ պարսպումին համար քեմալական Թուրքիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ բանակցութիւններն սկսած էին արդէն, երբ ամերիկեան հոգատարութեան վրայ այլ եւս ոեւէ յոյս կարելի չէր ունենալ, երբ բոլոր հորիզոնները մութ էին մեզի համար, Երեւանի կառավարութիւնը, որմէ ժողովրդական կուսակցութեան պատկանող անդամները հեռացած էին (գժրազդարար) եւ որ այլ եւս միմիայն դաշնակցականներէ կը բաղկանար, յանկարծ, առանց Թրքահայոց ներկայացուցիչ Ազգային Պատուիրակութեան համաձայնութիւնն ունենալու, առանց նոյն իսկ Դաշնակից Տէրութեանց հաւանութիւնն ստանալու, ինք իր զլխուն Թրքահայաստանը Կովկասեան Հայ Հանրապետութեան կցուած կը հռչակէր 1919 Մայիս 28ի որոշման գրով, ինչ որ Թուրքիոյ դէմ տեսակ մը մարտահրաւէր էր, եւ մօտ տարի մը յետոյ կը գրաւէր Թուրք հոգամաքունն մէջ գտնուող Օլթին։

Յետոյ տեղի կ'ունենային համառաւ բանակցութիւնները դաշնակցական կառավարութեան ներկայացուցիչներու եւ Խ. Միութեան ներկայացուցիչներուն միջեւ. հոգ ան-

գամ մը եւս երեւան կուգար մեծ պատեհութիւն մը հայ ժողովրդին համար, որմէ օգտուելու տեղ՝ մերոնք ճիշդ հակառակը կ'ընէին. Խ. Միութիւնը, որ կ'ուզէր իր դաշնակից Թուրքիոյ հետ անմիջական հաղորդակցութեան մէջ ըլլալ եւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը պարտաւիր կը գտնէր իր եւ անոր միջեւ, պատրաստ էր Հայ Հանրապետութեան ամբողջ հոգամաքն ապահովել ապագայ Թուրք սեւէ սոսնձութեան՝ դէմ եւ կը խոստանար Թուրքիան համոզել (ա. այդ օրերուն ուր քեմալականք զեռ հեռու էն վերջնապէս յաղթանակած ըլլալէ եւ անհրաժեշտ պէտք ունէին Խ. Միութեան աշակցութեան, ատիկա բոլորովին կարելի բան մըն էր) որ Թրքահայաստանէն մաս մը, — Ալաշկերտի, Վանի, Պիլիլիսի, Մուշի, Սասունի շրջանը, Բասենի հովիտը, ու թերեւս մինչեւ Բիզ, թողուլ Հայ Հանրապետութեան, պայմանով որ այդ Հանրապետութիւնը Դաշնակիցներէն գատուէր եւ իրեն մօտենար եւ իր միջնորդութեամբ Թուրքիոյ հետ լուրջ հաշտութիւն մը կնքէր։ Դաշնակց-կառավարութիւնը կը մերժէր արհամարհանքով այս առաջարկը, մինչ շատ կարելի էր Ազգային Պատուիրակութեան յանձնել Կիլիկիոյ մէջ կեդրոնացած գոտ «Թրքահայ գաղթ» (արդէն իսկ այլ եւս այնքան քիչ յոյս ներշնչող), եւ ինքը՝ իրր Կովկասահայաստանի կառավարութիւն՝ առաջարկուած այդ համաձայնութիւնն ընդունիլ եւ գոյութիւն ունեցող Հայ Տէրութիւնը պահել, բնդարձակել եւ աւրացնել։ Դաշնակցական կառավարութիւնը, չմիայն արհամարհանքով կը մերժէր այդ առաջարկը (առանց՝ դարձեալ՝ այդ մասին ոեւէ խորհրդակցութիւն ունենալու Ազգային Պատուիրակութեան հետ), այլ եւ Հայաստանի վարչապետ Համօ Օհանջանեան եւ պարլամենտի նախագահ Նիկոլ Աղբալեան կ'արտասանէին խորհրդարանի բեմէն երկու սպառնազին ճառեր, ուր կը յայտարարէին թէ Թուրքերու եւ պուլշեփիք Ռուսերու հետ բանակցութիւնները խղճուած են, թէ անոնք աւելի արիւնկալ կատաններ են քան համիտեան Թուրքերը եւ ձարա-

կան Ռուսերը, եւ ի՞նչ անոնց հետ հայ բանակը միայն կրնայ խօսիլ այլ եւս ... (այդ երկու ճառերը տպուած են) : Քեմալեան թուրք բանակը կը յատաճանար այն ատեն զէպ ի հայաստան, պոլշեփիք ուժը կը մօտենար վերէն՝ բնականարար այլ եւս իր երկարած ձեռքը մերժող կառավարութեան իրը թշնամի, իւր երեւանեան խորհրդարանի պոտոտախօս ճառերը կը յանգէին Կարսի խայտառակ ու բազմազէտ պարտութեան Ալեքսանդրապոլի ամօթալի դաշնադէին. զէպերէն ծնած Հայ Հանրապետութիւնը անգամ մը եւս կ'աւերուէր, կ'անդամատուէր, Լը քայքայուէր եւ բնաջնջման վտանգին զէմ գիտցուցար՝ մեր քաղաքական ղեկավարներուն արտասուելի ապիկարութեան պատճառով : Երբ այդ միջոցին, Հայոց մէջ չգտնուէր Հայ համայնավար կուսակցութիւն մը, սակաւաթիւ բայց որ բազմաթիւ գեր կատարեց, Հայ Հանրապետութիւնը, որ ոչ մէկ բարեկամ ունէր իր շուրջը եւ զոր հեռուոր Դաշնակիցները իր բազմաթիւ լքած էին, ջնջուած կ'ըլլար բոլորովին : Այդ կուսակցութիւնը միջնորդը հանդիսացաւ «Պորհրդային Միութիւն» անունը կրող քաղաքական նորակերտ միջազգային հօր կազմակերպութեան եւ Հայաստանին միջեւ, ձեռք անցուց այդ երկրի իշխանութիւնը զոր Դաշնակցական կառավարութիւնը ինքն իսկ յանձնեց անոր :

Ասով սակայն ցանկալի խաղաղութիւնը, որուն ծարաւ էր չարչարանքի բոլոր տեսակները կրած մեր ժողովուրդը, չէր ստացուեր իսկոյն : Կառավարութիւնը յանձնող դաշնակցական պետերու ոչ-«յուսեալ» վերաբերմունքը, ստորերկրեայ էնթրիկները, հայ համայնավարութեան առաջին շրջանի ինչ ինչ ղեկավարներու անթաքթ ու բիրտ վարմունքը, ձեռք առած հալածողական ծայրայեղ խտրութիւնները, կը յանգէին փետր. 18ի յուսահատական, աղետաւոր եւ անել ապստամբութեան, որուն կը մասնակցէին այդ համատարած խտրութիւններէն զգուհ ժողովուրդին աշխատանք տարրերը, բայց զոր մասնաւորապէս կը հրահրէր ու կը վարէր Դաշ-

նակցութիւնը (փոխանակ զիմելու՝ սքանչելի Թումանեանին պէս՝ նոր բէթիմին գերագոյն ղեկավարներուն, Օրթօնիքիցէի մը, կամ նոյն ինքն Լենինին, այդ անտեղի խտրութեանց զէմ բողոքելու եւ անոնց զաղարուծը խնդրելու համար) : Եզրայրասպան կռուի քստմնելի շրջան, ուր հայ արիւնը կը հոսէր Հայերու ձեռքով եւ որուն յիշատակը պէտք էր, եթէ կարելի ըլլար, ջնջել մեր պատմութենէն՝ փոխանակ զայն հանդիսաւորապէս տօնախմբելու ամօթալի շրջան ուր Դաշնակցութիւնը, քանի մը ամսուան համար իր իշխանութիւնը վերահաստատելով երկրին մէկ մասին մէջ, հայ համայնավարներուն ու նոյն իսկ Պորհ. Միութեան կեղծ կառավարութեան զէմ իր մղած պայքարին մէջ իրեն օգնութեան կը կանչէր Քեաղիմ Քարապէտիւրը որ զեռ քիչ առաջ Հայաստանը գրաւեր էր, որպէս զի ան իր թուրք զօրքերով վար իրեն միանալու հայ եւ ուրիշ համայնավար ուժերուն զէմ ... Թուրք զօրքերը չէին դար բնականաբար իրենց դաշնակից խորհ. Միութեան ուժերուն զէմ կռուելու, բայց անոնց գիւնադէտները այդ գիտումը Մոսկուայի մէջ կը շահագործէին ի միաս Հայաստանի : Վերջ ի վերջոյ համայնավար ուժերը կը յաղթէին, նոր բէթիմը կրկին կը հաստատէին Հայաստանի մէջ, եւ դաշնակցական կառավարութիւնը, պարտուած, կը ստիպուէր երկրէն հեռանալ :

Օրթօնիքիցէ լսեց Թումանեանի կոչը եւ միջամտեց, Լենին ինքն իսկ մրդովեցաւ իմանալով Հայաստանը արիւնոտող զէպերը, եւ աշխատեցաւ Հայաստանի մէջ կրքերը հանդարտեցնել, անդորր միջնորդութիւններով այդ ընդվզման շարժումին ընդլայնման պատճառ եղած էին, Լենին Հայաստան զրկեց իր մօտերիմ ընկերը, Միասնիկեանը, այդ մեծ մտքով ու մաքուր սրտով Հայը, որ Լենինի իրեն ուղղած պատմական նամակին մէջ բանաձեւուած իմաստուն հրահանգները զործադրեց կորովով ու

Թաքթով, ցոյց տալով թէ կարելի է ըլլալ միանգամայն հարազատ Հայ ու համոզուած համայնավար: Անկից ի վեր, նոր շրջաններն է որ բացուեցաւ Հայաստանի համար, շրջան ուր ամէն ինչ հետու է վարդապետն ու կատարեալ ըլլալէ, բայց ուր ապահովութիւնն ու խաղաղութիւնը — անդին բարիքներ — վերջնապէս հաստատուեցան՝ պատերազմի, սովի, ներքին կռիւի աղէտներէն քայքայուած այդ դժբաղդ երկրին մէջ, եւ հաստատուեցան՝ հովանւոյն տակ խորհ. Միութեան կեդր. կառավարութեան՝ շրջանորհի Միասնիկեանի պէս պետեղէ ղեկավարուած Հայ համայնավար կուսակցութեան, որ այդ ուժաքամ Հայաստանը վերականգնեց, զայն մեծցուց, խլուած հողամասերէն ետ առնելով ինչ որ կարելի էր այդ շրջանին՝ ա՛յնքան ծանր սխալներէ յետոյ, եւ աւելի քան տասը տարիէ ի վեր, գործակցութեամբ երկրին բոլոր տարրերուն՝ անկուսակցական թէ համայնավար, ու՝ որոշ չափով նաեւ գործակցութեամբ արտասահմանի Հայութեան իրատես ու լրջամիտ մասին, զայն կը զօրացնէ, կը ճոխացնէ նիւթական ու մտաւոր վերաշինութեան անդուլ ճիղով մը:

Այս էր — շատ հակիրճ կերպով ամփոփուած ու մեկնաբանուած — մեր երէկը: Անշուշտ, մեր համայնավար հայրենակիցները որ կը գրեն թէ Թրքահայ դատի ղեկավարները եւ բոսական «կապիտալիստ» Տէրութեանց դրդումով բրած են ամէն ինչ, թէ իրենք իսկ դրամատիրական մտայնութեամբ, շահագիտական նրպատակներով է որ վարած են այդ գործը, կը սխալին: Թրքահայ ազատագրական ընդմիջման շարժում մը անխուսափելի էր, բնական եւ արդար. զայն ստեղծողներն ու վարողները մտաւորականներ եղած են, ու զայն վարած են ոչ թէ դրամատիրական տէրութեանց կամ Հայ դրամատէրներու դրդմամբ, այլ գրեթէ միշտ անոնց կամքին հակառակ: Եւրոպական տէրութեանց վրայ կրթնելով Թուրքիոյ միւս բոլոր հպատակ ազգերը (բաց ի Քիւրտերէն) իրենց քաղաքական ազատութիւնը գտած են: Օտարները պատաս-

խանատու չընենք մեր գործած սխալներուն, որոնք մերն են. մենք մեր գործը վարելու համար քաղաքագէտ տաղանդներ չենք ունեցած, (կամ եթէ ունեցած ենք՝ ինչպէս Պերլինի վեհաժողովին ատեն Նուպար փաշա մը (1), չենք ուզած անկից օգտուիլ: Անշուշտ մեր վերջին շրջանի մեծ ճախողութեանը ու անօրինակ աղէտներուն մէջ խոշոր բաժին ունին նաեւ մեր կամքէն անկախ պատճառներ, հակընդդէմ դէպքերու ճնշիչ շարքի մը բաղխելիս, մեր փոքրած թիւ ժողովուրդին շատ մեծ տարածութեան մը վրայ ալլաղգ հոծ զանգուածի մը մէջ ցլրուած ըլլալը, Համիտի կամ Թալաթի պէս անխիղճ ոճրագործներէ կառավարուած Թուրքիոյ մը հետ գործ ունենալիս, մեր երկար դարերէ ի վեր պետական կեանք ունեցած ըլլալը (որ եւ կը բացատրէ մեր մէջ քաղաքական բնազդի զիւրանազիջական տաղանդի պակասը), բայց վերջապէս եղած են՝ այս վերջին շրջանին բրպէներ ուր հանգամանքները նպաստաւոր հանդիսացած են մեզի՝ որոշ սահմանի մը մէջ դրամական, ամուր, տեւական արդիւնք ձեռք ձգելու, բայց մենք՝ մեծամոլութեան ահաւոր ախտէ մը բռնուած՝ կամ այլ տեսակ տկարութիւններով մտամոլոր՝ փախցուցած ենք այդ թանկագին առիթները:

Այսպէս էր մեր երէկը: Իսկ այսօրը՝ արտասահման ցրուած Հայութեան համար՝ «Թըլ քահայ հարց»ի առանձին ու լուրջ լուծման մը համար սեւէ յոյսի նշոյլ չի ներկայացներ:

Այս բոլորն աչքին առջեւ ունեցողը եւ աննց իմաստը լրջօրէն ըմբռնողը կը հասկնայ թէ ինչո՞ւ տարիներէ ի վեր Թորհրդային Հայաստանը կը նկատեմ իբր միակ փրկութեան լաստը մեր ազգին ու մեր մշակոյթին համար: Եւ ատոնք աչքին առջեւ ունեցողը պիտի հասկնայ դարձեալ ու բնական գտնէ այն խոր ուրախութիւնը, այն սրտապնդիչ ոգեւորութիւնը զոր զգացի երբ բաղդն ունեցայ ամիս մը ապրելու այդ կենդանի Հայաստանին մէջ: Անիկա պիտի հասկնայ նաեւ որ՝ այդ Հայաստանին մէջ տի-

բող աշխատանքի թերի կողմերուն, իմ
զառնապարհներուն չհամաձայնող գիծերուն մա-
սին վերադարձումներս ընելով հանդերձ՝ չծառ-
րանամ անոնց վրայ, անոնց մէջէն միայն սո-
բող պատկերը տեսնելու սխալը չգործեմ, ալ
տուեալապէս կանգ առնեմ զբազան կողմերուն,
անվիճելի առաւելութիւններուն, իրական յա-
ռաջգիծութիւններուն վրայ որ՝ ազգային տե-
սակէտով է մանաւանդ որ խանդավառիչ են
ինծի համար:

***

Ես եղեր եմ Կովկաս 1908-1909 չրջանին:
Պոլիս գացած ըլլալով 1908-ի աշնան մէկ քանի
ամիս մնալու, Մուշի եւ Շապին-Գարահիսարի
պատգամաւոր անուանուեցայ կաթողիկոսական
ընտրութեան համար, եւ նորահաստատ օսման-
եան սահմանադրութեան այդ առաջին օրերուն
թուրք կառավարութեան կողմէ ցոյց տրուած
լայն թոյլտուութեան շնորհիւ՝ քառասունի չափ
էինք թրքահայ պատգամաւորներս որ մեկնե-
ցանք Կովկաս: Մասնակցելէ յետոյ էջմիածնի
ազդ — եկեղ. ժողովին, ուր Իգմիրլեան սրբա-
զանը ընտրուեցաւ Կաթողիկոս, եւ դեռ 15 սր
կեցայ էջմիածին՝ ձեռագիրներուն մէջ հետա-
խուզութիւններ ընելու, շարաթ մը երեւան ան-
ցուցի, ու երեք չորս ամիս՝ Թիֆլիս ու Պաքու:
Այդ միջոցին, հայ պուրժուազին, մեծ հարու-
տութեան տիրացած, անուսական հօրագոյն
տարրն էր Կովկասի: Թիֆլիս վրացական քա-
ղաքին մէջ, ինչպէս եւ Պաքու թաթարական
քաղաքին մէջ ամենէն զեղեցիկ ու ճոխ տուները
հայ հարուստներուն շինածն էին, ամենէն բար-
դաւաճ արգիւնարերական ու անուարական շրջ-
նարկութիւնները Հայոց ձեռքով հաստատուած:

Ներսէս էին: Մտաւորական մարդին մէջ ալ Հայերը
ամենէն յառաջացածն էին: Ունէին կրթական
մեծ հաստատութիւններ (որոնց կարեւորա-
գոյններն էին Գէորգեան ճեմարանը եւ Ներսէս-
եան դպրանոցը, եւ տեղի հետուն՝ Լազարեան
ճեմարանը), ունէին հրատարակչական ընկե-
րութիւն մը, ունէին մեծատաղանդ գրագէտներ,
արուեստագէտներ, ունէին Բարեգործական ու
Մարդասիրական ընկերութեանց պէս հօր կազ-
մակերպութիւններ որոնց նպատակը է՝ն առաջ
ազգասիրական էր: Բայց այդ բոլորը, բաց ի
Գէորգեան ճեմարանէն, օտար երկիրներու մէջ
է որ կը գործէին: Թիֆլիս, Պաքու եւ մասամբ
Մոսկուա, մտաւոր եւ նոյն իսկ ազգային կեդ-
րոններն եղած էին արեւելեան Հայութեան,
ինչպէս Պոլիս եւ Իգմիրլ՝ արեւմտեան Հայու-
թեան: Բուն Հայաստանը կը մնար լքուած, հա-
րազատ հայ երկիրը զինքը յառաջ մղող, իր յե-
տամնացութենէն հանող գործունէութիւն մը
չէր տեսնէր: Իր ամենէն օժտուած զաւակները
որ կ'երթային՝ յաճախ Թիֆլիսի կամ Պաքուի
մեկնեալներու օգնութեամբ՝ ուստական, զեր-
մանական կամ Փրանսական համալսարաններ
ու կը դասնային վկայեալ ճարտարապետ, բժիշկ
կամ փաստաբան, մեծ մասամբ օտար քաղաք-
ներու մէջ կը հաստատուէին եւ իրենց վաստկած
մտաւոր ուժը իրենց երկրին մէջ չէին գործա-
դրեր: Հայաստանի ամենէն ձեռներէջ, կորովի
զիզացիները բազմ փնտուելու համար կ'երթա-
յին Պաքու կամ Թիֆլիս, կը հարստանային հոն
յաճախ բայց եւ գրեթէ միշտ հոն կը մնային:
Չարական իշխանութիւնը — որ անշուշտ մահա-
տական իշխանութիւններէ լաւագոյն էր, քանի
որ պարսիկ ու թուրք լուծէն ազատելով Հայու-
թեան մէկ մասը, անոր ազահովութիւն տուաւ,
հանդիստ ապրելու, բազմանալու, զօրանալու,
նիւթապէս ու մտաւորապէս զարգանալու կարե-
լիութիւն ընծայեց — ոչինչ կ'ընէր սակայն Հա-
յաստանի մէջ ճարտարարուեստ ստեղծելու, եր-
կաթուղի շինելու, բնական հարստութիւնները
յօդուտ տեղական ժողովուրդին շահագործելու:

(1) Կարդալ այս մասին Անահիտի նախնի
Դրջանի Բանի մը Թիւրքու մէջ իմ հրատարա-
կած յօդուածներս:

Համար. ան կը քաջալերէր հայ ցեղի լաւագոյն ուժերուն զէպ ի ոչ-հայ կեղերոններ խուժումը, ան կը ձղաժէր ձուլել, ուսացնել Հայութիւնը ինչպէս եւ բոլոր ոչ-ոռւ ցեղերն իր պետութեան:

Արեւելեան Հայութեան հարուստ դասակարգը, եւ նոյն իսկ մտաւորականներէն շատեր, ուսական մշակոյթին բարձրութենէն չլացած, — որոշ մաս մը՝ արդէն ոռւ լիսէներու մէջ կը թուած, — ուսերէնը իրենց սովորական լնդուն դարձուցած էին, ոմանք հայերէն չէին բռնաւ խօսեր ու չէին սորվեցներ իրենց զաւակներուն, այլ կը խօսէին հայերէն մերթնդմերթ՝ իրենց ցեղին շնորհք մը ընելու ձեւով: Երբ Իգմիլեան սրբազանը կաթողիկոս ընտրելէ յետոյ, Թրքահայ պատգամաւորները եկան Երեւան եւ այդ քաղաքի Հայութիւնը ի պատիւ անոնց զեղարուեստական երեկոյթ մը սարքեց, երգուած երգերն ու նուագուած կտորները մեծ մասամբ ուսական էին, եւ յայտագիրը միմիայն ուսերէն լեզուով շարադրուած էր: Թիֆլիս, իրիկուն մը հրաւիրուած էի ունեւոր Հայու մը տունը, որուն աղջիկները, ինչպէս եւ անոնց տասնի չափ երիտասարդ բարեկամուհիները, «բարձր դասակարգի» ծաղիկներ, որ հոն համախմբուած էին, բաւ մը հայերէն չէին գիտեր, իրենց մէջ ուսերէն կը խօսէին եւ ինծի հետ Փրանսերէն. իրենցմէ մէկուն ըսի՝ «Փրանսերէնը օտար լեզու մըն է, ուսուցիչ մը բունը ու սորվեր էք, ինչո՞ւ ձեր լեզուն չէք սորվեր»: Օրիորդը հետեւեւ թարգմանակ ու յատկանշական պատասխանը տուաւ. «Հայերէնը կ'արժէ՞ որ մարդ նեղութիւն կը դառնայ սորվելու»:

Դանակեցականները, որ հիմայ կը բողոքեն խորհրդային բեթիմին մէջ տիրող հակակրօնական արարքներուն զէմ, որ Հայ եկեղեցւոյ զերութիւնը կ'ողբան, կը մոռնան որ այդ օրերուն իրենք իսկ սկսած էին մամուլի ու դպրոցներու մէջ հակակրօնական ոգին տարածել, (Թէպէտ եւ էջմիածնի կալուածներու դրաման չըջանին՝ ամբողջ Հայ ժողովուրդին հետ իրենք ալ ոտքի

կանգնեցան ու դիմադրական ընդհանուր պայքարին մասնակցեցան, ինչպէս եւ Իգմիլեանի կաթողիկոսական ընտրութեան ժողովին իրենց ամբողջ սպայակոյտով ներկայ էին). իրենց Թիֆլիսի թերթերուն խմբագրականները «էջմիածնի դերը վերջացած է» կ'աղաղակէին, իրենց պարազուխներէն ոմանց ճառերը էջմիածնի ազգային-եկեղեցական ժողովի ճաշասեղաններուն, ընկերվարական հով մ'առնել կը ձգտէին, ինչպէս եւ Երեւան ու Թիֆլիս Թրքահայ պատգամաւորութեան ի պատիւ տրուած հացկերոյթներուն՝ «համամարդկային խեղալներ... աշխատաւորական մասսաներ...» եւ ասոնց նման բանաձեւներ անոնց ճառերուն լայք-մաքիվը կը կազմէին:

Օր մը, Մայր-Տաճարի բակին մէջ, Գեորգեան ձեմարանի խումբ մը աշակերտներ, դաշնակցական ուսուցիչներու գաղափարներով տոգորուած, զիս պաշարեցին եւ ինձմէ խնդրեցին որ իբր Փարիզէն եկած մարդ, ուրեմն եւ անկրօն (կը կարծէին թէ Փարիզի մէջ ամեն մարդ անկրօն է), միջամտէի եւ ջնջել տայի աստուածաբանութեան դասը, որուն չէին ուզեր հետեւիլ. ապէսցան երբ իրենց պատասխանեցի որ անհնար եւ նոյնիսկ անիմաստ էր աստուածաբանութեան դասին ջնջումը առաջարկել դպրոցի մը որ Հայ եկեղեցւոյ Մայր Աթոռին հովանւոյն տակ կը գտնուէր եւ զոր հայ կաթողիկոս մը հիմնած էր, թէ հաւատքին կորսնցուցած տղաքն իսկ հետաքրքրուելու էին Հայ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը, այլ եկեղեցիներէ տարբերութիւնը՝ զէթ պատմական տեսակէտով՝ գիտնալու, եւ եթէ բնաւ չէին հետաքրքրուեր այդպիսի բաներով, պէտք էր ուրիշ դպրոց երթային եւ ոչ թէ Գեորգեան «հոգեւոր դպրոցին» մէջ աստուածաբանութեան դասին ջնջումը պահանջէին:

Նկատեցի նաեւ, այդ օրերուն, ինչքան Հայերը, նոյն իսկ «համամարդկային խեղալներ» քարոզողները, քիչ ու ցուրտ յարաբերութիւն ունէին իրենց դրացի ցեղերուն հետ. Վրացւոց հանդէպ արհամարհոտ էին, ըստ իրենց «տու-

տուց» (յիմար) էին Վրացիք, գործնական ողի՛կ գուրկ (մինչ անոնք յետոյ ապացուցին թէ՛ առևտուրի մէջ թերեւս անճարակ, մեղմէ շատ աւելի զխանաղէտ էին եւ աւելի զխտակցօքէն ու իմաստնօրէն աղգայնական)։ Բաթարէն — բուն հետ իրենց յարարերութիւնները բարձրահայեաց էին բայց անթշնամական, մինչև թուրք — հայ բաղխումները սրոնք — ինչպէս հանգուցեալ Աղեքսանդր Մելիք-Աղարեան օր մը ինծի կ'ըսէր, երբեք տեղի պիտի ունեցած չըլլային, եթէ դաշնակցական տէնօրներն ու յ — խորտ սպառնալիքները գրգռած չըլլային՝ Կովկասի սուսական դրաւումէն ի վեր Հայոց հանդէպ յարգայից բարեկամութիւն մը ցոյց տուած այդ դրացիները, — բաղխումներ որ անգամ մը սկսելնէն յետոյ՝ անշուշտ շահագործուեցան ու քաջալերուեցան ձարական կառավարութեան կողմէն։ Ռուս պաշտօնական դատակարգին ու հայ զեկաւար տարրերուն միջև յարարերութիւնները, ընդհանրապէս կեղծ ու բռնադրօսիկ, հիմայ արդէն ձգտուած էին, յորմեհետէ Գաշնակցութիւնը Վիեննայի իր համաժողովին մէջ Թրքահայաստանի ազատագրութեան ծրագրին միացուց հակաձարական — ընկերփարական դործունէութեան ծրագիրը։ Հայերը կ'ապրէին կղզիացած, իրենք իրենց մէջ քաշուած։ Բացառութիւն էին Յովհ. Թումանեանի պէս տիպարները, որ օտար դրացիներու հետ հաշտ ու բարեկամական կապեր պահելու միշտ կողմնակից եղած էին։ Մերոնք կամ բոլորովին օտար միջավայրի մը կը յարէին, կամ հայ՝ միջավայրին մէջ փակուած կը մնային, գրեթէ միշտ ու միայն սուսերէն խօսելով հանդերձ։

Բան մը որ մասնաւորապէս աչքիս դարկաւ, բուն Հայաստանի զիւղերուն ու քաղաքներուն խեղճութիւնն էր, յետամնացութիւնը՝ բաղդատմամբ Բիֆլիսի, Պաքուի։ Յաջողած, հարկ — տուցած Հայերը, որ այդ երկու օտար քաղաքները չէնցուցած էին, շատ քիչ բան բրած էին իրենց հարազատ հայրենիքին համար։ Վաղարշապատը, երբեմնի Արշակունեան մայրաքաղաք

ըր, աղորմելի զիւղ մըն էր միայն։ Երևան, մեծագոյն քաղաքը արեւելեան Հայաստանին, ունէր սիրուն անկիւններ, քանի մը գեղեցիկ շէնքեր, քիչ շատ տանելի մէկ քանի փողոցներ, հոն կային լաւ Հայեր, հայ բնտանեկան ջերմ ու սիրուն շրջանակներ։ Բայց քաղաքը աղտոտ էր ու ցեխոտ, անշուք, անփայլ, միջակէն ալ վար, աւելի զիւղաքաղաք քան քաղաք։ Եւ բնակչութեան — որ հազիւ 30000ի կը հասնէր — կէսը մահմետականներէ կը բաղկանար։ Իսկ ու երևանի ամբողջ նահանգին մէջ։

Հայ ազգի մնացորդներ կային հոն, հայ հին ազատ կեանքէն յիշատակներ — Էջմիածնի Նայր Տաճար, Արայի լեռ, Տրդատայ Թաւա, Տրդատայ դուռ, Հոխիմեանց տաճար, Զուարթնոց եկեղեցոյ աւերակներ, Ս. Մեսրոպի զէրեղման Օշականի մէջ, — բայց «Հայաստան» մը չկար։ Մեր նախնեաց կենդանի, ինքնուրոյն, ինքնիշխան Հայաստանէն, ինչ որ կը մնար, Էջմիածնի Մայր — Աթոռն էր, որ աղգային միութեան դարաւոր պահապանը եղած էր հայ անկախութեան ջնջումէն ի վեր, որ մեր լեզուին, մեր մշակոյթին, մեր ժողովուրդի աղգային ինքնութեան էական դժերը անկորուստ պահելու նպատած էր։ Հոն կը բաղմէր Ամենայն Հայոց Հայրապետը, որ կրօնական կերպարանքի տակ գերագոյն պետն էր Հայ ազգութեան, փախանորդը երբեմնի Հայ Արքային։ Եւ սակայն, այդ մեծ գերը կատարող Աթոռը, թէեւ նիւթապէս բաւական լաւ կացութիւն ունեցող, թէեւ իր միաբանութեան ծոցին մէջ Կարապետ Լալուկոսի, Գալուստ Տէր Մկրտչեան, Մեսրոպ, Գարեգին, Կոմիտաս, Տիրայր, Յուսիկ վարդապետներու պէս հմուտ ու կարող անձնաւորութիւններ պարունակող, պատակուած էր, քիչ կ'արտադրէր. միաբանութիւնը երկու հաւուածներու բաժնուած էր, որ իրարու բարեւէին տար. միաբանական սեղանը ջնջուած էր, եւ իւրաքանչիւր միաբան իր ծառան ունէր ու իր սենեակին մէջ կը ճաշէր։ Կոմիտաս վարդապետ իր երաժշտական ունէ մէկ գործը չկրցաւ հոն

Հրատարակել: Գարեգին վարդապետի մեծ աշխատութիւնը հայ մանրանկարչութեան վրայ Մայր Աթոռը իր միջոցներով հրատարակել չխորհեցաւ երբեք. Տիրայր վարդապետի «Ֆրիկ»-ը, արժէքաւոր դորձ, անտիպ պիտի մնար, եթէ փրօֆ. Մարը Փեթերսպուրկի մէջ միջոցներ գտած չըլլար զայն հրատարակելու, որով եւ ան սկսաւ ալ լոյս տեսնել, բայց յանկարծ պայթող պատերազմին պատճառով հրատարակութիւնը մնաց կիսատ:

Այս էր մեր կացութիւնը Կովկասի մէջ պատերազմէն առաջ, կացութիւն որ ունէր իր գրական ու նոյն իսկ փայլուն կողմերը, բայց որ իր ամբողջութեան մէջ անօրմալ էր, պակասաւոր: Եւ այս բոլորին վերեւ կը զգացուէր կապարէ ծանրութիւնը հետզհետէ աւելի բռնակալ ու հալածող դարձած ձարական բեթիմին, որ կը ձգտէր հալեցնել բոլոր օտար ցեղերն ու մշակոյթները ուսական քուրային մէջ: Մանրութիւն այնքան զանդուածեղ, եւ այնքան զօրեղ, անխորտակելի կարծուած, որ մեր արեւելահայ եղբայրները սեւէ յոյս չունէին ազատագրմանը Հայաստանի այն չըջանին որ այդ լուծին տակ կը գտնուէր, եւ աչքերնին դարձուցած էին թրքական Հայաստանին, ուր միայն կը յուսային նոր ու ազատ Հայ պետութեան մը վերականգնումը տեսնել:

Ձարական կառավարութեան ճնշումը այդ 1909ի օրերուն աւելի եւս ծանրացած էր, գլխաւորապէս Դաշնակցութեան հակակառավարական յեղափոխական գործունէութեան հետեւանքով. դեռ Թիֆլիս էի, երբ դաշնակցական խումբ մը գործիչներ ձերբակալուեցան, եւ տնոնց հետ նաեւ Յովհ. Թումանեանի, Աւետիք Իսահակեանի պէս մեծ մտաւորականներ. քիչ յետոյ տեղի պիտի ունենար Դաշնակցութեան դատը Փեթերսպուրկի մէջ: Թուրքիոյ մէջ սահմանադրութեան հռչակումը դաշնակցականներուն մէջ յառաջ բերած էր այն դադափարը թէ Թրքահայաստանի ազատագրումը որոշ չափով ժէօն-Թուրքերուն իսկ ձեռքով պիտի ստացուէր

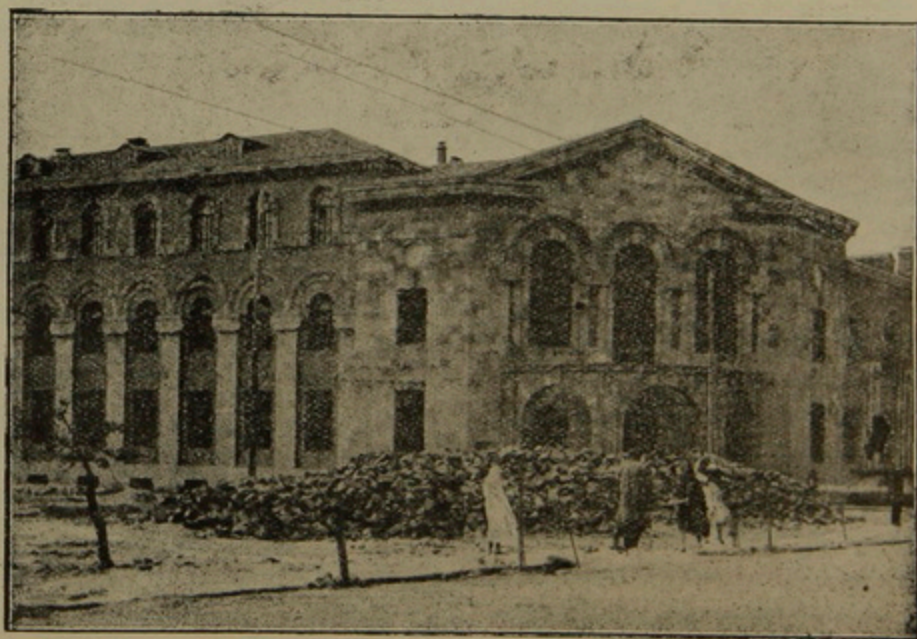
—դադափար որուն եւս բնաւ համամիտ չէի: Անոնք, տարօրինակ հակասութեամբ մը, ուսահակաձարական յեղափոխական շարժման կը մասնակցէին՝ առնց այդ շարժման յաջողութեանէն ուսական Հայաստանի ազատագրումը ըստպասելու, իրենց համար ազատագրելի Հայաստանը կը մնար միշտ Թրքահայաստանը. ինծի համար ուսա ազգը, նոյն իսկ իր ձարական բեթիմով, աւելի բարեբար ուժ էր հայ ժողովուրդին՝ քան Թուրքը, նոյն իսկ (ու մանաւանդ) իր «Իթթիհատեան» ձեւին տակ, զոր կը գտնէի աւելի վտանգաւոր, որովհետեւ ներքնապէս շատ աւելի կատաղօրէն ազգայնամոլ: Թրքահայաստանի ազատագրման ճամբան եւ միայն ուսական դրաման մէջ կը շարունակէի տեսնել, որովհետեւ այդ ձեւով պիտի կազմուէր ընդարձակ ուսահայաստան մը ուր մեր ժողովուրդը պիտի աճէր, զօրանար տնտեսապէս ու մտաւորապէս եւ օր մը՝ երբ Ռուսաստան արդիական ազատամիտ երկիր մը դառնար իր յեղափոխութեան յաղթանակով զոր անխուսափելի կը նկատէի բայց աւելի ուշ իրականանալի կը կարծէի քան ինչ որ պատահեցաւ, պիտի ստանար տոհմային լայն ինքնավարութիւն մը, իսկ հայ ցեղին համար քաղաքական ազատութեան հասնելու արագ ու ապահով միակ միջոցը՝ Կիլիկիոյ մէջ մեր բոլոր ուժերուն միացումով ապստամբութենէ մը կը շարունակէի յուսալ (անշուշտ օգնութեամբ եւրոպական տէրութեան մը, որ իր իսկ շահուն համար այդ օգնութիւնը պատեհ բո-պէի մը մեղի պիտի կրնար տալ) . Եւ այդ տեսութիւնս հաստատուեցաւ մեծ պատերազմի ատեն Կիլիկիոյ համար Փրանքօ — հայ գործակցութեամբ որ պիտի յանգէր Կիլիկիոյ մէջ հայ ազգային Տան մը հիմնարկումին, եթէ ծովէ ծով ահազնածաւալ Հայ Պետութեան մը ցնորական մեր ծրագիրը եւ ամբիբիկեան հողատարութեան մեր վտանգաւոր երազը խանդարած չըլլային մարմին առնելու վրայ եղող այդ գործնական ծրագիրը: Մեր մէջ ամենէն աւելի ճիշդ տեսնողները, կամ լաւ եւս՝ ամենէն աւելի բաղդաւոր

դանուդները, անոնք եղան, չափ սակաւաթիւ, որ ուսւն կրկերւարական յեղափոխութենէն միայն կը յուսային Հայաստանի և հայ ժողովուրդի փրկութիւնը, և որ Թրքահայաստանի ազատագրման համար ճիշդ մընելու գործը ձգելով Թրքահայ գործիչներուն, ամբողջովին նուիրուած էին ուսւն յեղափոխութեան, և անոր ծայրագոյն հոսանքին: Այդ յեղափոխութիւնը կարծուածէն աւելի շուտ պայթեցաւ ու յաջողեցաւ, անոր այդ ծայրագոյն հոսանքը յաղթանակեց, և այսօր կը տեսնենք մեր բոլոր միւս ծրագիրներն ու յոյսերը մոխիր դարձած, աղէտեալ Թրքահայութեան մնացորդները ամենամեծ մասամբ օտար երկիրներ ցրուած, Թրքահայաստանի և Կիլիկիոյ մէջ ունէլ ձեռով ու չափով արդարութեան իրականացումը երկար ժամանակի համար յետաձգուած, ու միակ Հայաստանը զոր ունինք՝ Արագածի շուրջ անկրող ու վարդացող Հայաստանը՝ ուսւն յեղափոխութեան ծայրագոյն հոսանքին շնորհիւ պահպանուած ու ամրացած:

Ով որ եղեր է Կովկաս՝ պատերազմէն քիչ առաջ, ով որ տեսեր է այն անբնականոն կացութիւնը զոր Հայերն ունէին հոն (ինչպէս ամէն տեղ), և այսօր կ'երթայ Երեւան ու Էջմիածին, կը նկատէ հիմնական փոփոխութիւն մը: Այդ անբնականոն կացութիւնը — հայ ազգի լաւագոյն ուժերը օտար կեդրոններու մէջ հաւաքուած, բուն հայրենիքը լքուած, յետամընաց, հայ հին ազատ ազգային կեանքի միակ մնացորդը՝ կրօնական ձեւի տակ՝ Մայր — Սթոլին մէջ կեդրոնացած, — գոյութիւն չունի այլ եւս: Հայ ինքնավար պետութիւն մը կայ այսօր մեր հայրենիքին մէկ շրջանին մէջ: Մէկ միլիոնի մօտ Հայութիւն հաւաքուած է հոն և կը կազմէ երկրին բնակչութեան ջախջախիչ մեծամասնութիւնը (օտար տարբեր, թուրք, քուրդ, յոյն, ուսւն ազգաբնակչութեան մէկ տասներորդն են միայն, և իրենց դպրոցներն ունենալու, իրենց ազգային մշակոյթը պահպա-

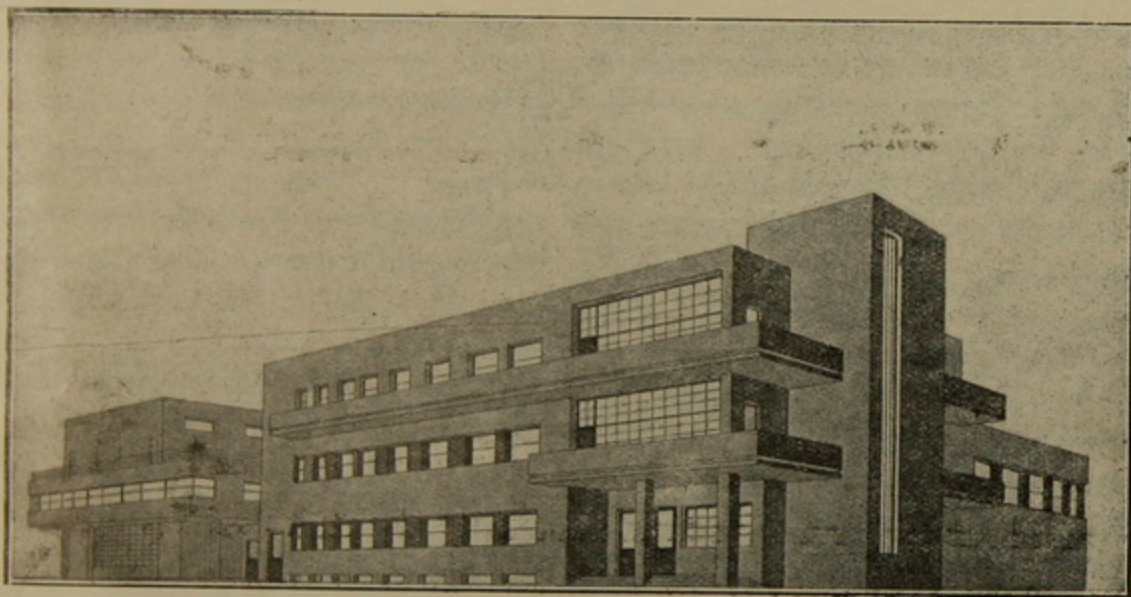

Հոգագործութեան ժող. Կոմիսարութեան նոր պաշտօնատունը, Կիսաւարտ. (գործ Ա. Թամանեան նարտարապետի)

նելու լիակատար ազատութիւն վայելելով հանդերձ՝ ամենքը հայերէն խօսիլ ու գրել սորված են)։ Այդ պետութիւնը բացարձակ անկախութիւն չունի, կապուած է Խորհրդային Միութեան, եւ ատիկա իրեն համար ոչ թէ վնասարեւր այլ, պէտք է կրկնել այս հիմնական ճշմարտութիւնը, փրկարար է՝ ներկայ պատմական շրջանին։ Ան նահանգ մը չէ՝ նոր Ռուսական Պետութեան մը, ան ինքնուրոյն պետութիւն է՝ իր ազգային դիմագիծն ունեցող, որ իր անդամ Անդրկովկասեան Հանրապետութեանց համադաշնակցութեան՝ մաս կը կազմէ Խորհ. Միութեան, որուն կեդրոնական կառավարութիւնը, կազմուած՝ Միութիւնը

ղեկավարն եղող համայնավար միջազգային կուսակցութեան որոշումներուն եւ անոնց գործադրութեան հսկող Միութեան կեդրոնական կառավարութեան թելադրութիւններուն, հըրահանգներուն կամ ցուցմունքներուն, կեդրոնական կառավարութիւնն ալ Հայաստանի վերաբերեալ ոեւէ հարցի մասին որոշում չի տար անոնց Հայաստանի կառավարութեան կալծիքն առնելու։ Հայաստանի յարաբերութիւնները վրաստանի եւ Ազրպէյճանի հետ, անոնց տեսլական եզրայրականութեան հասած ըլլալու, համերաշխ են, գործակցական, Թուրքիոյ հետ՝ քօրըէքթ ու խաղաղ։ Հայաստանի մէջ համախմբուած Հայութիւնը հետզհետէ կը

Երեւան, Բանուորական Թատրոն

(Գործ Մագմանեան, Հալապեան եւ Քոչարեան նարտարապետներու)

բազկացնող բոլոր ազգերու ներկայացուցիչներէն, ազգային պետութիւններու դաշնակցութիւն մըն է եւ ոչ թէ զուտ ուսական կառավարութիւն մը որ կը ղեկավարէ ամբողջ Միութիւնը։ Փոքրիկ Հայաստանը՝ իրաւապէ՛ հաւասարադօր է Միութեան անդամակցող հըրահայ Ռուսաստանին կամ մեծատարած Ռեքրայնային։ Եւ եթէ Հայաստանի կառավարութիւնը պարտաւոր է հետեւիլ Միութեան գերագոյն

ստուարանայ թուով, չնորհիւ տիրող խաղաղութեան, չնորհիւ իր ազգարնակութեան արտակարգ աճումին եւ չնորհիւ ներգաղթի շարժման որուն Հայաստանի կառավարութիւնը այս վերջերս մանաւանդ մեծ դարկ կուտայ եւ պիտի շարունակէ տալ։ Ամեն տեսակի հայ ուժեր, մտաւորական, արհեստագիտական ու աշխատաւորական, փոխանակ ցրուելու օտար կեդրոններ, հիմա ամենամեծ մասամբ համախմբ-

բուժած են Հայաստան եւ կը գործակցին հայ-
րենիքի նիւթական ու մտաւոր վերաշինութեան
ու անոնց մէկ մասն ալ՝ Հայաստանի շատ մօ-
տիկ՝ Վրաստանի եւ Ազրպէճանի մէջ - ուր 7-
800,000 Հայ կայ այս պահուս - թէ՛ իրենց
բնակած երկրին յառաջդիմութեան կը գոր-
ծակցին եւ թէ՛ մեր ազգային մշակոյթի
զարգացման իրենց կարեւոր մասնակցութիւնը
կը բերեն: Հայաստանի կառավարութիւնը
կազմուած է միմիայն Հայերէ, հայերէնը երկ-
րին պաշտօնական լեզուն է եւ իրապէս կը տի-
րէ հոն ամէն մարդի եւ բոլոր խաւերուն մէջ:
Ունինք հիմա մեր երկրի մայրաքաղաքին մէջ
հայ թատրոն, հայ համալսարան, հայ թան-
գարան, հայ մատենադարան, հայ երաժշտա-
նոց, հայ կերպարուեստից վարժարան, հայ օ-
փերա, հայ հրատարակչական մարմին, եւն.
բոլորն ալ՝ «պետական» հիմնարկութիւններ:
Էջմիածինը այսօր դարձած է կրօնական կեդ-
րոն, որ Հայաստանի ազգային կեանքին մէջ
ղեկավար ունէ գեր չունի կատարելիք, բայց
կը մնայ երկրին հաւատացեալ քաղաքացիներ-
ուն կրօնական կեանքին վարիչ եւ իր բարո-
յական ուժերու աջակցութիւնը կը բերէ նաեւ
կառավարութեան հայրենաշէն գործին, իսկ
հայրենիքէն հեռու օտար երկիրներ ցրուած
զաղութահայոց համար՝ իրր գերազոյն հեղի-
նակութիւնը Հայաստանեայց ազգային եկե-
ղեցւոյն՝ կը շարունակէ կազմել ամենամեծ
կապ մը այդ տարողնած Հայորդիները իրարու
զօդող, ազգապահպան թանկագին ուժ մը՝ օ-
տարացման վտանգին դէմ (այդ երկրորդ շերը
կատարելով՝ անշուշտ՝ Հայաստանի կառավա-
րութեան հետ զուգընթացաբար, որովհետեւ
հայ պետութեան մը գոյութեան զապաւարը,
ինչքան ալ ան չկարենայ ուղղակի զբաղիլ հե-
ռունները ցրուած Հայերով, բաց ի անոնց մէկ
մասը հայրենիք փոխադրելէն, արդէն ինքնին
պանդուխտ Հայերուն օտարացման դէմ ամե-
նազօրեղ զէնք մըն է:

Միթէ այս բոլորը իրականացումը չէ՞ այն

դարաւոր երազին զոր Կիլիկիոյ մէջ իր ստեղ-
ծած Նոր Հայաստանին անկումէն ի վեր հայ
Ժողովուրդը իր սրտին մէջ կը սնուցանէր: Եւ
Հայաստանն է որ վերածնած է մեր հինա-
ւորց հայրենիքին ամենէն վեհաշուք շրջանե-
րէն մէկուն մէջ, եւ որուն ազատութեան որոշ
սահմանափակումը եւ ընկերական - տնտեսա-
կան բեթիմին թերութիւնները անոր «Հայ Ազ-
գային Տան» ճշմարիտ ու հիմնական հանգա-
մանքը չեն տկարացներ: Այդ իրականացումը
կը սկսի՝ անշուշտ՝ 1918ին, երբ ուս յեղա-
փոխութեան առաջին պայթումին հետեւանքով
կովկասեան Հայաստանի մէջ հիմնուեցաւ Հայ
ինքնավար մանրադիտական պետութիւն մը,
որ 1919ին, Դաշնակիցներու յաղթանակէն յե-
տոյ, ընդարձակուեցաւ: Տասերկու տարիէ ի
վեր հոն տիրող հայ համայնավար կուսակցու-
թեան արժանիքն է այդ պետութիւնը 1920ի
աշնան իրեն սպառնացող վերջնական կործա-
նումէն փրկած, դայն ամրացուցած, անոր բը-
նակչութիւնը բազմացուցած, անոր մէջ ազգա-
յին ճարտարարուեստ մը ստեղծելու եւ ազգա-
յին մշակոյթը զարգացնելու համար իր բոլոր
կարելին ըրած ըլլալը: Ասիկա այնքան մեծ
գործ է, որ բեթիմին պակասաւոր դժերուն դէմ
ուղղուելիք քննադատութիւնները չեն կրնար
ու չպարտին անոր անոր այդ էական բարիքին
արժէքն սքօղել:

ԷՋՄԻԱԾԻՆ

Էջմիածնի մէջ կայացած ազգային - եկե-
ղեցական Ժողովին վրայ շատ հակիրճ կերպով
պիտի գրեմ հոս, քանի որ արդէն մանրամաս-
նօրէն նկարագրած ու մեկնաբանած եմ զայն
Ապագայի մէջ: Այդ Ժողովը, որուն մասնակ-
ցեցան վաթսուներեօթը պատգամաւորներ (մե-
ծադոյն մասը Հայաստանի, Կովկասի եւ Ռու-
սիոյ զանազան հայ թեմերէն եւ վեցը միայն
արտասահմանէն), տեղի ունեցաւ ամենայն
կանոնաւորութեամբ ու ազատութեամբ: Խոր-
հրդային երկիրներու գործիչները ամենքն ալ

ծանօթ ու յարգելի ազգասէր անձնաւորութիւններ էին: Արտասահմանը դատաւարութիւն է (բաց ի Պոլսէն որ արգիլուեցաւ) այդքան քիչ պատգամաւոր զրկած ըլլալուն համար: Հայ Եկեղեցւոյ բարեկարգութեան եւ անոր արդուելիք նոր սահմանադրութեան հարցերուն

Էջմիածնի Մայր – Տաճարը

վրայ ժողովը լսեց հրաժարեալ Գեր. Հոգ. Խորհուրդի իմաստուն կերպով պատրաստած վեկոյցները, ուր այդ հարցերը պարզարանուած եւ անոնց լուծման համար թելադրութիւններ ներկայացուած էին, եւ ընդունեցաւ Խորհուրդին առաջարկը, այն է այդ հարցերու նկատմամբ իր թելադրութեանց մասին՝ որոնց ժողովը համաձայն գտնուեցաւ՝ Երուսաղէմի, Կիլիկիոյ եւ Պոլսոյ պատրիարքութեան եւ Կիլիկիոյ Տան կաթողիկոսութեան ինչպէս եւ արտասահմանի թեմական առաջնորդութեանց հետ թղթակցութեամբ հասնիլ ընդհանուր համաձայնութեան մը եւ այդ համաձայնութեան հաստատումը ձգել յառաջիկայ Ազգ. Եկեղ. ժողովին: Ասիկա լաւագոյն կարգադրութիւնն էր այդպիսի ծանրակշիռ հարցերու համար, որոնց կարելի չէր վերջնական լուծում տալ ժողովի մը մէջ՝ ուր արտասահմանեան ստուար Հայութիւնը այնքան քիչ պատգամաւոր ունեցաւ եւ որուն մանաւանդ չէին մասնակցեր վերոյիշեալ երեք մեծ Աթոս-

ներու դահակալները կամ եկեղեցական ներկայացուցիչները, ինչպէս եւ գաղութահայ թեմակալ առաջնորդները (բաց ի մէկէն): Ժողովը 80ի վրայ 60 ձայնով Ամենայն Հայոց Հայրապետ ընտրեց յարմարագոյն անձնաւորութիւնը, Խորէն արքեպ. Մուրատեղեան, որ ինքզինքը սիրելի եւ յարգելի դարձուցած է այն բոլոր պաշտօններուն մէջ զոր կատարած է եւ որ մանաւանդ իրր կաթողիկոսական սեղակալ երկու տարի է ի վեր գիտցաւ մեծ թաքթով շարունակել այն խոհեմ ու յստակ ուղեգիծը զոր Խ. Հայաստանի կառավարութեան հանդէպ բռնուելիք գործին համար ընդգրկեց հանդուցեալ Հայրապետը՝ իրեն օժանդակող Գեր. Հոգ. Խորհուրդին հետ, ու գիտցաւ նաեւ իր կոնդակներով, նամակներով գաղութահայութեան ու Մայր Աթոսի միջեւ կապը սո՛ւրբ պահել: Ան ընտրելին էր արտասահմանի բոլոր

Ն. Ս. Օ. Խորէն Ա. Հայրապետ Ամենայն Հայոց

թեմերուն եւ խորհ. երկիրներու պատգամաւորներն ալ ամենամեծ մասամբ միեւնոյն կարծիքն ունեցան: Ժողովը որոշեց նաեւ պահպանել Գեր. Հոգ. Խորհուրդի նորաստեղծ մարմինը եւ անոր համար ընտրեց Գարեգին, Գէորգ, Արտակ եւ Արսէն սրբազանները, եւ այս չորս եկեղեցականներուն յանձնարարեց ի հարկի իրենց գործակցութեան հրաւիրել երկու աշխարհական անդամներ վերջին ժողովի պատգամաւորներուն մէջէն զանոնք ընտրելով:

Խորհ. Հայաստանի կառավարութիւնը եւ Խորհ. Միութեան կառավարութիւնը, հակակրօն ըլլալով հանդերձ, արտօնեցին այս եկեղեցական ժողովին դուստրումը եւ ամէն դիւրութիւն տուին խորհ. երկիրներու պատգամաւորներուն ընտրութեան եւ արտասահմանի պատգամաւորներուն զաւուստին, որովհետեւ հանդուցեալ Հայրապետը եւ Մայր Աթոռի միաբանութիւնը ամբողջութեամբ ուղղամիտ ու բարեացակամ վերաբերմունք ունեցան իրենց հանդէպ, եւ որովհետեւ արտասահմանի Հայութիւնը իր ստուար մեծամասնութեամբ միեւնոյն դիրքը բռնեց ու նիւթապէս եւ բարոյապէս Խ. Հայաստանի կառավարութեան դործակցեցաւ անոր հայրենաշէն եւ ազգահաւաք ծրագիրներուն իրականացման: Այն լաւատեսութիւնը դոր մենք ունեցած էինք այդ մասին, լիովին արդարացաւ ուրեմն:

Ժողովի աւարտումէն անմիջապէս յետոյ, 13ի կիրակի առաւօտուն, նորընտիր կաթողիկոսին օծումը տեղի ունեցաւ Մայր Տաճարին մէջ, ի ներկայութեան բոլոր պատգամաւորներուն (այլ եւս պէտք չկար՝ ինչպէս անցեալին մէջ՝ ամիսներով յետաձգել օծումը Զարին հաստատման սպասելու համար) եւ հաւատացեալներու խումուն բազմութեան, որ խրճողուած էր տաճարին մէջ եւ մեծ մաս մըն ալ դուրսը զիջուած կը պաշարէր եկեղեցին: Այդ բազմութիւնը կազմուած էր Վաղարշապատի եւ շրջակայքի հազարաւոր զիւղացիներէ եւ զաղթականներէ, որ տոհմային աւանդադաս

զգացումով մը եկած էին ներկայ ըլլալու հայ ազգային կեանքին մէջ դարերէ ի վեր մեծ տեղ բռնած դէպքի մը, ինչպէս եւ իրենց կրօնական ձգտումներուն դոհացում տուող հանդիսութեան մը: Շատ աւելի մեծ կ'ըլլար բազմութիւնը եթէ Խորհ. Հայաստան եւ Պրովետար թերթերը ստաջուց ծանուցած ըլլային ժողովին եւ օծման հանդէսին թուականը. այդ լրագիրները օծումէն յետոյ՝ կաթողիկոսական ընտրութեան լուրը միայն տուին քանի մը ատոյ: Դժուար է ստիկա մեղադրել կառավարութեան մը որ հակակրօն է. կարելի է որ այդ ժողովն արտօնելէ յետոյ, իր լայնամտութիւնը յառաջ տանէր մինչեւ քաջալերել որ այդ ժողովը կառավարութեան հակակրօն ուղղութեան դէմ զանդուածային ցոյցի մը ձեւն առնէր: Կառավարութիւնը բրաւ ինչ որ պէտք էր որպէս զի ժողովը կայանայ ամենայն կանոնաւորութեամբ. սեւէ հակացոյց տեղի չունեցաւ ընտրութեան եւ օծման օրերուն, ոչ «Ազատ Եկեղեցի»ի ոչ «Անաստուածներու ընկերութեան» կողմէ: Պէտք է ըսեմ արդէն որ «Ազատ Եկեղեցի»ի խմբակը գրեթէ մահամերձ է. կառավարութիւնը սեւէ ուժ չի տար անոր, մտածելով թերեւս որ երկրին հաւատացեալ քաղաքացիներուն համար՝ պաշտօնական եկեղեցին բաւական է, եւ «ազատ միտք ունեցողները լաւագոյն է անկրօն դառնան քան թէ արդիականացնել, վերանորոգել ջանալով եկեղեցին, կրօնական զգացումը նոր ձեւի մը տակ զօրացնեն ու տարածեն: Այդ խմբակին յանձնուած եկեղեցիները արդէն իրենց ձեռքէն առնուած են բաց ի մէկ կամ երկուքէն, որ հաւանական է չուտով նոյնպէս առնուին իրենցմէ:

Մայր Աթոռը այժմ չքաւոր է. ինչպէս Խորհ. Միութեան բոլոր եկեղեցիներուն, էջմիածնի ալ կալուածները զրաւուած են պետութեան կողմէ եւ զիւղացւոց բաժնուած, բաց ի երկու ջաղացքէ եւ բանջարանոցէ մը որ միաբանութեան ձգուած են իրենց տարրական ապրուստն ապահովելու համար: Տեսնելով

այդ անշքութիւնը եւ կարօտութիւնը որուն մէջ կը գտնուի հիմա Մայր Աթոռը, զայն իր փայլի եւ ուժի օրերուն տեսած Հայ մը,— առանց իսկ ջերմեռանդ հաւատացեալ մ'ըլլալու—սրտի սեղմում մը չի կրնար դսպել: Կրօնքը, մասնաւորապէս քրիստոնէական կրօնքը, տօկմերուն հաւատալէ դադրած լայնամիտ ազատաստի մը համար իսկ, յարգելի ու սրտաշարժ կը մընայ իբր հինաւուրց ճիգ մը տիեզերական խորհուրդն ու մարդկային ճակատագիրը բացատրել ձգտող, իբր աղնիւ ուժ մը մարդոց մէջ եղբայրութեան, իրերօգնութեան զգացումները տարածող, հոգեկանը մարմնականէն, աշխարհականը եսականէն, աշխատանքի եւ ընտանեկան գորովի անշուք, պարզ, մաքուր կեանքը՝ ընչաքաղց վայելամոլութենէն նախընտրելու մղող, մարդկային գոյութեան անխռատիւր ղեկավարութեանց, ցաւերուն, սուգերուն բանաստեղծական միախառնութիւն մը չնորհող, եւ ինչքան ալ կրօնքի անարժան ու անհարազատ պաշտօնեաներ, կեղծաւոր ու չահալէտ թարթիւքներ, կրօնքը աղգերու եւ մարդերու միջեւ պառակտումի, ոճիրի, պատերազմի պատճառ դարձնող մոլեռանդներ անոր վնասարեւր դեր մը կատարել տուած ըլլան, ինչքան ալ ազատաստիութիւնը՝ իր մասնէն անձկամիտ ձեւին տակ՝ զայն ջնջել աշխատած ըլլայ, ան կենդանի մնացած է ու պիտի մնայ, ցորճան տիեզերական ու մարդկային կեանքի սկիզբն ու վախճանը մնան չբացատրուած, ցորճան մարդկային միտքը պէտք ըզգայ իր նիւթական կեանքէն վեր՝ հոգեկան կեանքի մը ձգտիլ, ունէ չափով հաղորդակցել հոգիներու աղբիւր վերին խորհրդաւոր զօրութեան մը հետ, ցորճան իր ցաւերուն տակ կբաժնի իրաւոր մարդկային սիրտը՝ ինքն իր մէջ իր սիրտիանքն ու վերականգնումը չկարենալով գտնել՝ Աստուծոյ եւ հանգերձեալ կեանքի տօնիներու մէջ ուղէ փնտռել իրեն միախառնութիւն ու նեցուկ: Իսկ մասնաւորապէս մեր ժողովուրդին համար, այս բոլորէն զատ՝ Եկե-

ղեցին յարգելի եւ նուիրական է նաեւ այն մեծ ծառայութիւններովը զոր մեր աղգային կեանքին ու մշակոյթին մատուցած է ան դարերով, քանի որ անոր ծոցէն ելած են մեր գիրն ստեղծող ու գրաւոր մատենագրութիւնը հիմնող ու զարգացնող, մեր շէկուն յղկող ու ամենաբարձր կատարելութեան ու ճոխութեան հասցնող, մեր հին տոհմագրոյժ գեղարուեստին զարգացման մէջ մեծագոյն բաժինն ունեցող մատուցողներ, եւ քանի որ մեր ժողովուրդին գերութեան երկար ու ցաւազին ժամանակամիջոցին մէջ զայն իր լեզուին, իր աղգային ականդութեանց կապուած պահող ուժն է եղած անիկա: Սորհ. Հայաստանի մէջ այսօր ազատաստի հոսանքը՝ նոյն իսկ իր սուր հակակրօն ձեւին մէջ՝ բաւական տարածուած է, այլ եւ բազմաթիւ են անշուշտ հոն հաւատացեալ կամ աւանդապահ հոգիներ, ու բազմաթիւ են Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ աղգապահական եւ մշակութային գերը գնահատողները, որոնք չեն արտայայտուիր որովհետեւ անկրօնութիւնն է օրուան տիրող նորաձեւութիւնը եւ մտածման աղատ յայտնարեւումը ներկայ ըլլալին անհնար է: Բայց լաւ է որ կատաւարութիւնը, հակակրօն ըլլալով հանդերձ, «կրօնքը անհատական խղճի խնդիր է» կը յայտարարէ պաշտօնապէս եւ թոյլ կուտայ հաւատացեալներուն որ իրենց եկեղեցիներն ու կրօնական արարողութիւններն ունենան:

Ես համոզուած եմ որ երբ մտածման ազատութիւնը հաստատուի ներկայ բեթիմին զօրացման եւ զարգացման, ընդլայնման, կատարելագործման իբր անխուսափելի հետեւանք, աւելի բարձր ու մաքուր որակով, աւելի զաղափարական, աւելի հարազատօրէն քրիստոնէական վերածաղկում մը պիտի ունենայ կրօնքը Հայաստանի մէջ, եւ պիտի թարգմանուի աւելի իմաստասիրական, վեհաթիւ ժխտիքակալութեամբ տողորուած գրականութեան մը մէջ քան ինչ որ էր երէկ՝ եւ քան է այսօր մեծ մասամբ արտասահմանի մէջ՝ մեր կրօնական

կամ կրօնաշունչ պրակտիկներ։ Ոչ խելացի և ոչ արդար է ուրեմն մեր ազգային եկեղեցւոյն Մայր Աթոռը թողուլ այդ շափազանց ազգատ կացութեան մէջ, և անոր մեղքը արտասահմանի Հայութեանն է գլխաւորաբար։ Խորհ. Հայաստանի եկեղեցասէր Հայերը չեն կրնար՝ հասկնալի պատճառներով՝ ու նախ որովհետեւ իրենք ալ ազգատ են՝ լուրջ օգնութիւն հասցնել էջմիածնի միաբանութեան. կառավարութիւնը սեւէ արդեւք դրած չէ արտասահմանէն էջմիածին նուէրներ զրկուելուն։ Ընդհակառակն ան տարիներ առաջ հանգուցեալ Գէորգ կաթողիկոսին դիմումին որպէս զի արտօնութիւն տրուի հոգեւոր զպրանոցը վերաբանալու և Արարատ պաշտօնաթերթը վերստին հրատարակելու՝ հաստատական պատասխան տուաւ։ Բայց ոչ մին ոչ միւսը կրցաւ իրագործուիլ, որովհետեւ զաղութահայութիւնը որ այն ատեն հարստութեան մէջ կը լողար, ոչ մէկ օգնութիւն հասցուց այդ նպատակով։ Այսօր, նորրեմբեր կաթողիկոսը նոյն դիմումը պիտի ընէ կառավարութեան, և լիայոյս ենք որ նոյն դրական պատասխանը պիտի ստանայ։ Քանի որ էջմիածին անկեղծօրէն զաղրած է Հայաստանի մէջ քաղաքական սեւէ գեր կատարել, ազգային կեանքի զեկավարումը կառավարութեան գործն ըլլալն ընդունած է և կառավարութեան աջակից մ'ըլլալ կը ցանկայ հայրենաշէն մեծ աշխատանքին մէջ՝ հրաւիրելով աշխարհի բոլոր Հայերը այդ ազգօգուտ գործին մէջ կառավարութեան օգնելու, կառավարութիւնը սեւէ անպատեհութիւն չի կրնար տեսնել որ էջմիածնի միաբանութիւնը ունենայ իր պաշտօնաթերթը, զուտ կրօնական եւ բանասիրական հրատարակութիւն մը, և իր հոգեւոր զպրանոցը՝ պատրաստելու համար կրօնաւորներ որ յաջորդեն այժմեան փոքրաթիւ ու տարիքով յառաջացած միաբաններուն։ Միաբանութիւնը այսօր նուազած է թիւով, բայց իր ծոցին մէջ կը հաշուէ զեռ քանի մը մտաւորական կարեւոր ուժեր, Գարեգին արքեպիսկ. Յովսէփեանը, որ մեր եկեղեցական դատուն ամենէն մաքուր ու թանկագին զարգերէն մէկն է, բաղմամբաստակ ու ներհուն բանասէր, մեր հին գեղարուեստի ամենէն հմուտ ուսումնասիրողներէն ու մեկնարաններէն մին, Մեսրոպ արք. Տէր Մովսիսեանը՝ նոյնպէս հանրածանօթ իր բանասիրական բաղմամբ յոյնաջան ու կարեւոր աշխատանքներով, Գէորգ արքեպ. Զէօրէքեանը որ հմուտ երաժիշտ մըն է և ունի ինքնուրոյն ոճով մը իր կողմէ գաշնակուած անտիպ պատարագ մը, որուն հրատարակումը ցանկալի է, Արսէն Եպիսկոպոս Ղլաճեանը որ հայ եկեղեցական իրաւարանութեան, մեր հին կանոնադրքերուն վրայ այնքան շահեկան ուսումնասիրութիւններ ունի հրատարակած և ունի անտիպ կարեւոր աշխատութիւն մը «Ալաւկայ որդի Դաւիթ վարդապետի կանոնադրքին» վրայ, և զեռ ուրիշներ։ Պէտք է հոս աւելցնեմ նաեւ որ այժմ էջմիածնի մատենադարանը որ պետական հատատութիւն է դարձած, — այսինքն թէ բոլոր գրքերն ու ձեռագիրները պետութեան, Ժողովուրդին սեփականութիւն են այլ ևս, և ոչ թէ միաբանութեան, — իրը վարիչ ունի համակրելի և կարող բանասէր մը, Սենեքիմ Տէր Յակոբեան, որ հին ձեռագիրներուն մէջ արդիւնաւոր հետախուզութիւններ է բրած, զանազան նիւթերու մասին ուսումնասիրութիւններ կատարելու վրայ է և հրատարակելի շատ բան ունի։

Էջմիածին կրնայ ուրեմն ոչ միայն շարունակել աշխարհի ամէն կողմը ցրուած հայ համայնքներու միջեւ միութեան մեծ կապի իր գերը կատարել, այլ և Խորհ. Հայաստանի բանասիրական, դրական գործին մասնակցող աշխատանոցներէն մին դառնալ, թէ իրեն տրուին, մանաւանդ արտասահմանէն, հարկ եղա՝ նիւթական միջոցները։

Արտասահմանեան պատգամաւորները չեն կրնար մոռնալ այն հոգեպարար խորին տաւորութիւնը զոր ունեցան շնորհիւ Գարեգին

Արտասահմանեան պատգամաւորները չեն կրնար մոռնալ այն հոգեպարար խորին տաւորութիւնը զոր ունեցան շնորհիւ Գարեգին

սրբազանին, երբ ան զանոնք առաջնորդեց էջմիածնի զանձարանը եւ հայ եկեղեցական հին զեղարուեստի հոյակապ նմուշները անոնց ցոյց տուաւ ու մեկնարանեց, եւ երբ ան օժման հանգէսին իրիկունը տարաւ զանոնք Զուարթնոց եւ նորածագ պայծառ լուսնին լոյսով պտրցուց հայ ճարտարապետութեան է. դարու այդ մեծագործ յիշատակարանին աւերակներ՝ ւ՛ մէջ եւ հայ հանճարի այդ սքանչելի արտադրութեան նշանակութիւնն ու արժէքը բացատրեց. այդ պատգամաւորներուն պարտքն է զազութահայութեան անտարբերութիւնը ցնցել եւ մղել զայն որ վերջապէս դրական ձեւով ցոյց տայ իր սէրն ու յարումը Մայր Աթոռին: Նոյն պարտքն ունին մեր գաղութներու բոլոր հոգեւոր առաջնորդները, եւ երեք մեծ Աթոռներու զահակալները:

Սպասելով որ ատիկա կատարուի, հոս պէտք է հաճոյքով նշանակեմ, յօդուածիս այս գլուխը վերջացնելու համար, թէ Գարեգին սրբազանը, որուն Սաղարեանց տոհմին նւաճած մեծարժէք աշխատութիւնը երկու տարի առաջ լոյս տեսաւ Խորհ. Հայաստանի կառավարութեան օգնութեամբ, կարող պիտի ըլլայ հրատարակել ի մօտոյ իր ամենակարեւոր անտիպ աշխատութիւններէն երկուքը, հին ձեռագրաց յիշատակարաններու հաւաքածուն՝ իր ծանօթագրութիւններով ու մեկնարանութիւններով (մեր անցեալ պատմութեան շատ մը շրջաններուն վրայ նոր լոյս սփռող ստուար գործ մը) Մելգոնեան Փօնտի աջակցութեամբ, եւ իր ուսումնասիրութիւնը (հայերէն, ռուսերէն եւ գերմաներէն) հայ մանրէ նկարչութեան արուեստին վրայ, մեծագիր չրքեղ հատոր մը հարիւրի չափ պատկերներով, որոնց մէկ մասը գունաւոր, աջակցութեամբ Լենինկրատի: «Նիւթական կուլտուրայի պատմութեան ինստիտուտի» ռուսական մեծ կաղմակերպութեան:

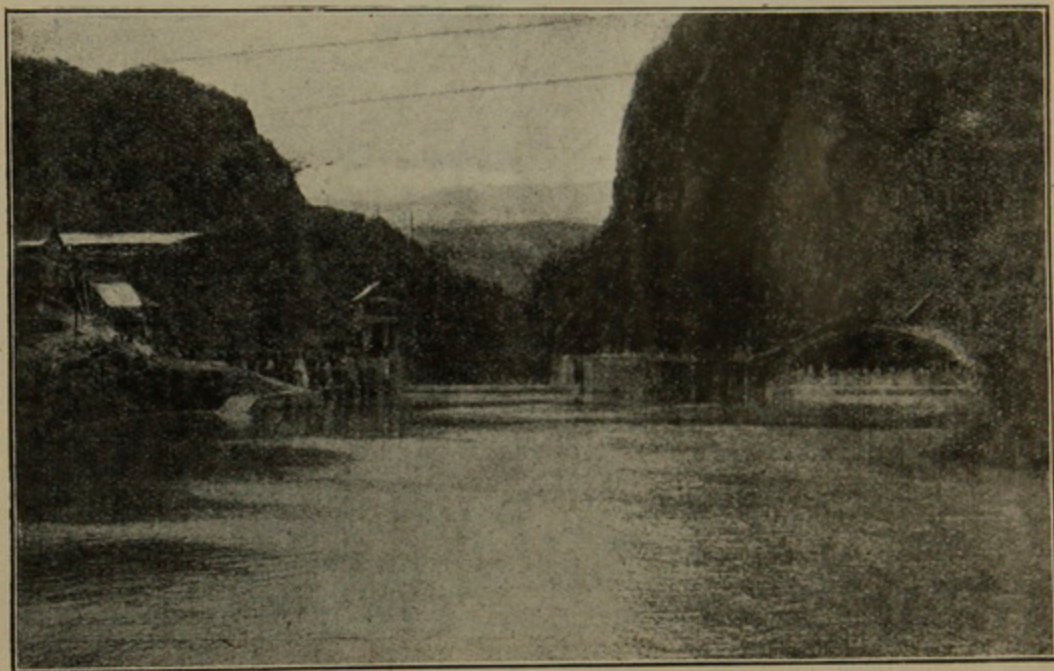
ԶՈՐՍ ՇԱՐԱԹ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ

Նորընտիր կաթողիկոսի օժման աշարուղութենէն օր մը յետոյ կառավարութեան կողմէ հրաւիրուեցայ ներկայ գտնուիլ Զորագետի բացման հանգէսին: Տեսիլը տարիներու աշխատանքով կառուցուած այդ հոյակապ ջրակիւտարակայանին եւ անոր բացման հանգէսը զիս իսկոյն էջմիածնի հնաշունչ աւանդական եւ միատիքական մթնոլորտէն փոխադրեցին եւր Հայաստանի արդիական շինարարական աշխարհիկ մթնոլորտին մէջ: Այդ բացման հանգէսին նկարագրութիւնը տուած եմ Ապագայի մէջ եւ չեմ ուզեր զայն կրկնել հոս: Յետոյ, երկու օր եւս անցնելէ ետք էջմիածին՝ պատերազմի առեն Թրքահայաստանէն բերուած նկարագարող սքանչելի ձեռագիրները տեսնելու եւ քանի մը տաղարաններէ քուշակեան անտիպ տաղաշարքեր օրինակելու համար, եկայ Երեւան, ուր մնացի քսանեւեկ օր: Օդը, որ մեղմ էր ու պայծառ՝ մինչեւ կաթողիկոսի օժման հանգէսը, անկից օր մը յետոյ յանկարծ մոսայացաւ ու ցրտացաւ, ձիւնն սկսաւ առատօրէն տեղալ, խիստ ձմեռ մը վաղահասօրէն իջաւ ծանրացաւ Հայաստանի վրայ. ճամբաները քանի մը օր յետոյ ձիւնի բարձրագէղ զանգուածով մը արդէն փակուեցան, եւ անհնար դարձաւ ինծի Սեւան երթալ՝ ինչպէս կը փափաքէի, ոչ ալ Գառնի, Գեղարդ, Յովհաննավանք, Հաղբատ, Սանահին այցելել եւ տեսնել մեր հին արուեստի այդ յուշարձանները. օրեր եղան ուր, ցուրտը մինչեւ 12 ու նոյն իսկ 14 աստիճան զերօն վար իջաւ, ու ես որ Փարիզէն մեկնած էի պրոնշիթի մը մնացորդով, ուժ չըզացի երթալ — ինչ որ կարելի էր չոգեկառքով: Նոյն իսկ Լենինական, երկրաշարժէն յետոյ վնասուած սիրուն քաղաքն ու իր համբաւաւոր հիւսուածեղէնի դործարանը տեսնել, որովհետեւ լսեցի որ հոն ցուրտը գէրօն 18 աստիճան վար էր (Հայաստան ծնած մեր հայրենակիցներուն համար ասոնք զեռ համեստ աստիճան-

ներ են ցուրտի, բայց ինծի համար՝ ծայրայեղ էր այդպիսի ցուրտ մը եւ դժուարատանելի: Երեւանի մէջ խոկ, լեռներէն եկող պաղ հով մը տառեցուց գետինները, եւ փողոցներուն խորտ ու բորտ մայթերը, ձիւնով ծածկուած ու սառած, անվարժ մէկու մը համար՝ քալելը դժուար կը դարձրնէին, ու՝ բաց ի այն պարանգաներէն ուր պէտք էր երկար պտոյտ մ'ընել քաղաքին մէջ կամ շրջակայ այլ տեղուանք երթալ եւ կառավարութիւնը հաճեցաւ տոտնց համար ինծի օրօ մը տրամադրել, քաղաքին մէջ սո-

սնհրաժեշտ կը դարձրնէին զգուշութեամբ քալել չիշնալու համար: Չեմ ծածկեր որ քիչ մը սրտնեղեցայ Աստուած պապային դէմ որ շատ կողմնակալ վերաբերմունք ցոյց տուաւ եւ իրեն Պետ կապ ունեցող ժողովն ու պատարագը հազիւ վերջացած՝ հետուններէն եկած պատգամաւորներուն այժմեան Հայաստանի աշխարհիկ կեանքը տեսնելու փափաքին իրաւործումը կարծես խանդարելու համար՝ խիստ ձմեռին զայլուստը փութացուց: Աւելի եւս մեղադրելի գտայ էջմիածնի Միաբանութիւնը եւ Հայաս-

Չորագետ

վորական երթեւեկը ոտքով միայն կարելի էր կատարել. կառքերն ու օրօները սակաւաթիւ են. ելեկտրական թրամվայը, որ խոշոր, գեղեցիկ եւ օգտակար շինութիւն մըն է, աւարտած էր, բայց անոր բացումը իմ մեկնելէս յետոյ տեղի ունեցաւ, ու ես քաղաքին մէկ ծառէն միւսը երկարաձգուող անոր ռայլերը դիտելու հաճոյքը միայն ունեցայ, ռայլեր որոնց զետեղման աշխատութեանց հետեւանքով Արուսեան մեծատարած փողոցին մայթերը հողի կոյտերով, քարերով խճողուած, ու սառած,

տանի կառավարութիւնը որ նոյեմբերին որոշեցին ժողովին թուականը, փոխանակ սեպտեմբերին կամ հոկտեմբերին, որով մենք բազմադր ունեցած պիտի ըլլայինք Հայաստանը տեսնելու իր է՛ն աղուոր եղանակին մէջ: Այդ քրոսանկից օրը անցուցի միմիայն Երեւանի մէջ ու չուրջը տեսնուելիք բաները տեսնելով, ու չեմ յաւակնիր մտածելու որ ատոնք ալ ամբողջապէս տեսայ, որովհետեւ խիստ շատ են այժմեան Երեւանին մէջ ու չուրջ տեսնելու արժանի շահեկան բաները: Բայց ինչ որ կրցայ տես-

ներ, կը բաւէր զիս համոզելու թէ չէի սխալած լիորհ. Հայաստանի մէջ կատարուած յառաջ գիմնականց գոյքն ընկելով տարիներէ ի վեր:

Բնակարանի եւ սնունդի համար, ես աւելի երջանիկ եղայ քան արտասահմանէն եկած միւս պատգամաւորները իրենց Երեւան գրտնուած միջոցին: Անոնք իջեւանեցան Երեւանի «Հիւրանոց»ը, միակ պանդոկը զոր ունի մեր մայրաքաղաքը (ուրիշ երկու պանդոկ, աւելի մեծ, շինուելու վրայ են, բայց դեռ չեն աւար-

ներուն մեծ մասը մշտապէս բռնուած են իրենց բնակութիւնը հոն հաստատուած անձերէ, եւ մէկ քանի սենեակներ միայն տրամադրելի կը մնան զբոյն եկողներուն: Ճաշարանը ընդարձակ է, միշտ լեցուն, բայց կերակուրները՝ ընդհանրապէս միջակ:

Ես վայելեցի աստղնջականութիւնը Լալուարի որսը գիւղական գեղեցիկ վիպերգի հեղինակին՝ Պ. Վահան Միրաքեանի, որ մինչեւ էջմիածին եկած էր զիս հրաւիրել

Երեւանի Հիւրանոցը. գործ Բունիաթեան հարտարապետի

տած): էջմիածին, պատգամաւորները բնակեցան Վաղարշապատի պանդոկը, ուր կատարութիւնը սենեակներ տրամադրեց անոնց ձրիարար, եւ որ, թէպէտ համեստ չէնք մը, բաւական մաքուր էր եւ հանգստաւէտ (խնդիր չէ թէ պատգամաւորներուն թիւը սենեակներուն թիւէն շատ աւելի ըլլալով՝ երկու անկողիննոց սենեակներուն մէջ երկու հոգի միասին գիշերել ստիպուեցան): Երեւանի հիւրանոցը մեծ ու գեղեցիկ չէնք մըն է, բայց գէշ պահուած, աղտոտ, ու ամենէն սառուցիկ օրերուն իսկ՝ ունէ չափով շտաքցած. արդէն սենեա-

Երեւան իրենց բնակարանը իջեւանելու. ու լաւագոյն յիշատակը պահած եմ այն հիւրանոցներէն զոր գտայ Պ. եւ Տիկ. Միրաքեանի եւ իրենց երիտասարդ որդւոյն մօտ: Անոնց երկու սենեակով համեստ մաքուր բնակարանը կը գտնուէր Հօկի տան մէջ, բայց մայրիկ ընդարձակ գեղեցիկ չէնք մը, որ Հօկի կմերիկայի մասնաճիւղերու հանդանակութեան արդիւնքով կառուցուած է: Այդ տունը փեթակ մըն է հին ու նոր մտաւորականներու, որ մեծ մասամբ յայտնի անձնաւորութիւններ են, եւ որոնցմէ՝ Դերենիկ Դեմիրճեան, Յով-

Հաննէս Յակոբեան, Սիմոն Յակոբեան գրա-
գէտները, Սպիրիդոն Մելիքեան երաժիշտը,
Միքայէլ Մանուէլեան դերասանը, Նորենց ու
Տարօնցի երիտասարդ բանաստեղծները, մեզ
վաղեմի բարեկամ Յակոբ Փափազեանը որ ան-
ցեալ տարի Եգիպտոսէն գնաց Հայաստան եւ
այժմ Հօկի «Կործերի վարիչ»ի պաշտօնը կը
կատարէ, իմ գրեթէ ամենօրեայ ընկերներս ե-
ղան: Իսկ ճաշելու համար հազիւ երկու երեք
անգամ հիւրանոցը երթալու պէտք ունեցայ,

չէին մտաւորական հիմնարկութիւններն ու
անձնաւորութիւնները: Հակառակ որ կառա-
վարութիւնը ինծի յայտնեց որ կրնայի մնալ
քանի մը ամիս Եթէ ցանկայի, ձմեռնային ե-
ղանակը որ հետզհետէ աւելի պիտի խստանա
եւ Փարիզ ունեցած աշխատանքներս երկու ա-
ռէ աւելի երեսի վրայ ձգելու անկարելիութիւ-
նը թոյլ չտուին ինծի աւելի երկար օգտուել
պաշտօնական այդ ազնիւ հիւրասիրութիւնէն:
Եւ ինչ որ այդ քանուկեց օրուան մէջ տեսայ,

Երեւան, Հօկի Տունը

գրեթէ ամէն օր հրաւիրուած էի մտաւորական
բարեկամներէ՝ իրենց սեղանակից ըլլալու:

Իմ ծրագիրս էր տեսնել Երեւանի բոլոր
գործարանները, ճարտարարուեստական բոլոր
հիմնարկութիւնները, մտաւորական ու գեղար-
ուեստական հաստատութիւնները եւ բոլոր
յատկանշական արժէքաւոր անձնաւորութիւն-
ները: Կը խոստովանիմ որ մեր նորաստեղծ
ճարտարարուեստին յառաջդիմութիւնները զիս
մեծապէս շահագրգռելով ու ոգեւորելով Հան-
գերձ, զիս աւելի բուռն կերպով իրենց կը քա-

ղլխաւորապէս մտաւորական, գեղարուեստա-
կան հիմնարկութիւնները եղան ու Երեւանի
մէջ համախմբուած հայ վարչական, գիտա-
կան, գեղարուեստական, գրական կարեւոր-
ագոյն գէմքերը, եւ ատոնք ալ դժբաղդաբար
չկրցայ ամբողջապէս տեսնել:

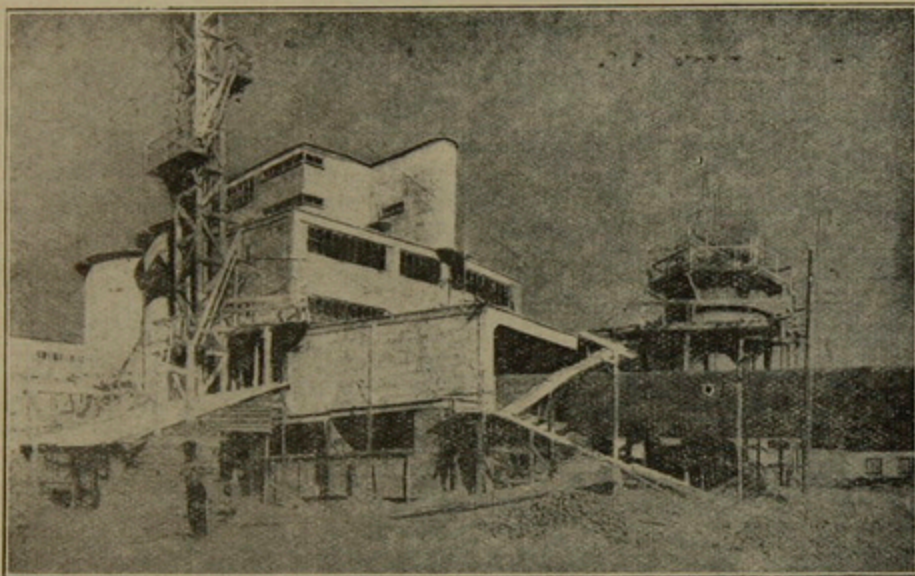
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԻԻԹԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայը միշտ եղած է աշխատասէր ու շինա-
րար, տոկուն երկրագործ, քսի արհեստաւոր

ու լաւ բանւոր, ինչպէս եւ արտադրած է մեծ արուեստագէտներ, բայց Հայաստանը, որ հին ժամանակներուն՝ ունեցած է իրեն սեփական՝ ու այդ վաղնջական դարերու յատուկ՝ արհեստներ ու որոշ չափով ճարտարարուեստ, նոր ժամանակներուն մէջ՝ օտար լուծերու տակ կ'ընէ՝ ոչ մէկ ճարտարարուեստ կրցած է զարգացնել իր ծոցին մէջ (բաց ի գորգագործութենէն ու ոսկերչութենէն, որ արդէն աւելի արուեստի մարդին կը պատկանին քան ճարտարագործութեան, եւ անոնք ալ՝ վերջին դարե-

տելի արժանիքն է Հայաստանի մէջ բազմաճիւղ աղագային ճարտարարուեստ մը ստեղծած ըլլալը եւ զայն որոշ մեթոտով եւ ուժեղ ու յարստօր իր արդիական սարքուածքով մեծ գործարաններ, Լենինականի «թէքսթիլ» նշահատոր գործարանը, Ղարաքիլիսայի քիմիական գործարանը, Երեւանի «մեքանիքական գործարան», «Արարատ» գինիի եւ քօնեաքի գործարանը, ձէթ եւ օճառի, քարպիթի, քօնսէլովի գործարանները, եւն. եւ դեռ կան կի-

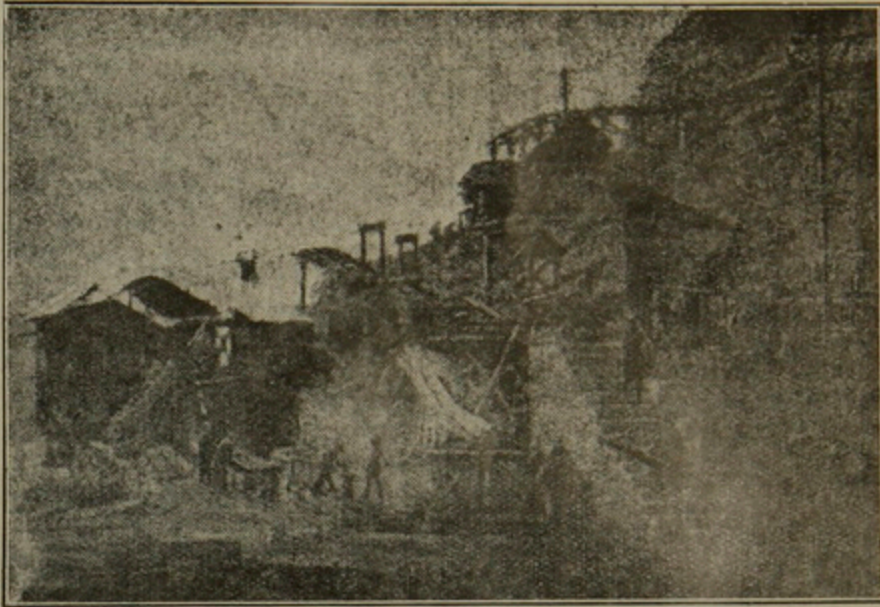
Կառուցուելու վրայ եղող «Ցիմենտի» գործարան, Դավալուի մէջ

րուն՝ մեծ մասամբ Հայերու ձեռքով օտար երկիրներու մէջ զարգացած են)։ Իր ձեռներէջ ու բանգէտ զաւակները զացած են իրենց ձիւղերն ու կորովը ի սպաս դնել արեւելեան օտար երկիրներու մէջ ծաղկիլ սկսող ճարտարարուեստին, ինչպէս՝ օրինակ՝ Բագուի մէջ քարիւղի արդիւնարներութեան։ Կովկասեան Հայաստանի հողամասին վրայ սեւ ճարտարարուեստական ձեռնարկ գոյութիւն չունէր, բաց ի Ալլահ-վերտիի պղնձահանքերուն շահագրգիռութէն, ուր հայ բանւորներ կ'աշխատէին, բայց շատ գործողը Փրանսական ընկերութիւն մըն էր։ Հայաստանի մէջ այժմ տիրող բեծիմին անժիւ-

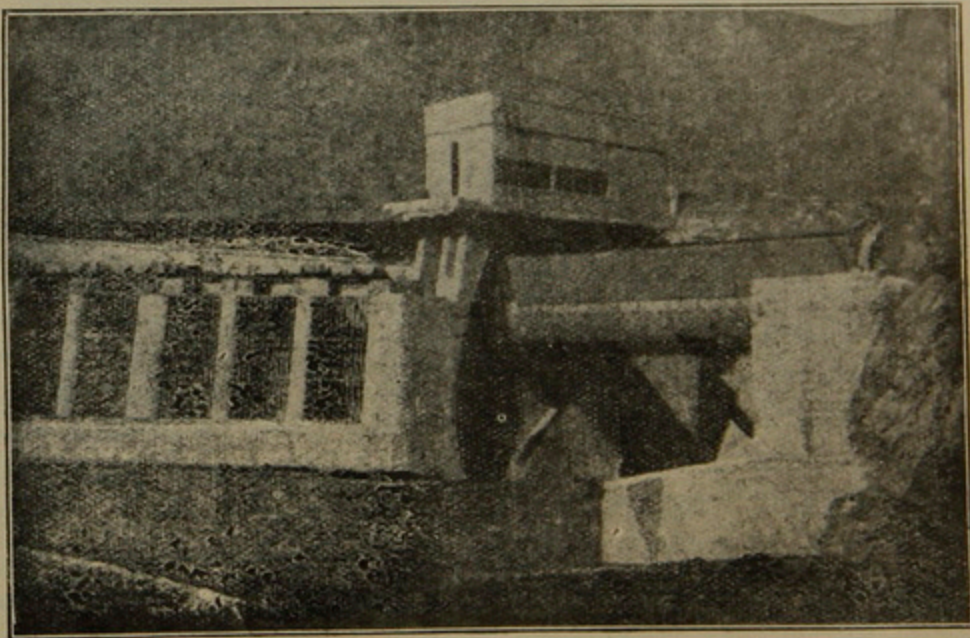
սաւարտ, կամ ծրագրուած, ուրիշ գործարաններ, ինչպէս Դավալուի «ցիմէնտ»ի (կրաղիւս) հսկայ գործարանը, քարպիթի նոր ու խոշոր գործարանը որ Ղարաքիլիսայի մէջ շինուելու վրայ է, եւն. եւն.։ Այդ գործարաններու կատարած դերին, անոնց տարուէ տարի աճող արտադրողականութեան վրայ պիտի չժանրանամ, որովհետեւ ատոնք արդէն ծանօթ են արտասահմանի Հայութեան, քանի որ ատենէ մը ի վեր ատոնց վրայ մանրամասն տեղեկութիւններ, վիճակագրութիւններ կը հրատարակեն զաղութահայ թերթերէն շատերը՝ քաղելով «Յորհ. Հայաստան»էն։

Ես քանի մը խօսք պիտի ընեմ միայն նշանի այն երեք գործարաններուն վրայ գործող հաստատություններ են, եւրոպական գործարաններու րազդատուելու արժանի՝ իրենց

Աշխատանքները Զորագետի մէջ, նկար Փ. Թերլէմեզեանի

Զորագետի մէկ մասը

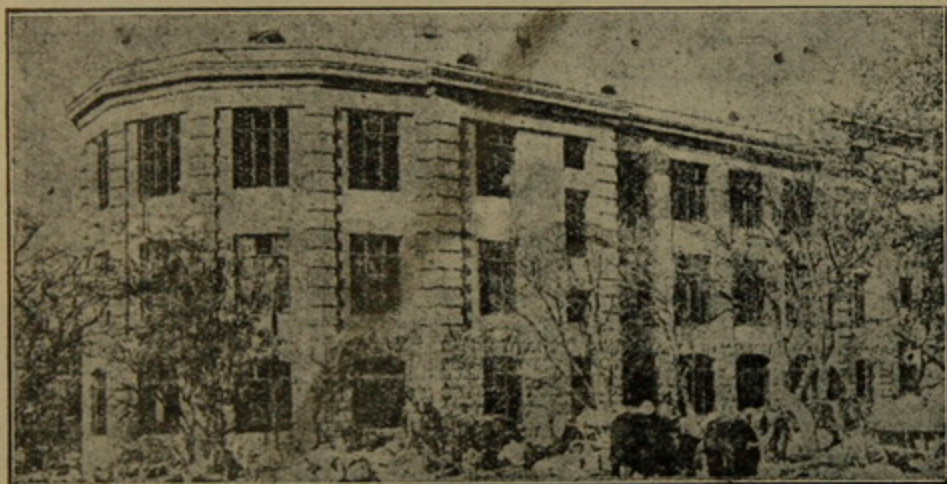
Հայաստանի այն համակրելի ու ազնիւ քաղաքացիին որ հարտարապետ Իսահակ Մատուրեանն է, գինիի ու քօնեաքի, քօնեքովի ու քարհարգուաբքով, մեթուիկ գիտական կազմակերպութեամբ, պաշտօնավարութեան կանոնադրութեամբ: «Արարատ»ը կ'արտադրէ մեծ

քանակութեամբ զինի եւ քօնեաք, որ թոր՝ Միութեան բոլոր երկիրներուն մէջ զնահապառաւ եւ ու լայն սպառութիւն ունին աշխատող, մասամբ եւ արտասահման: Քոնսերվի գործարանը կ'արտադրէ պտուղներու, մսեղէնի եւ ձուկի պահածոներ, որ նոյնպէս մեծ չափով սպառուած ունին թէ՛ թոր՝ Միութեան մէջ եւ թէ՛ արտասահման: Այդ երկու գործարանները եկամուտի մեծ աղբիւր են Հայաստանի համար: Քարպիթի գործարանը աւելի համեստ համեմատութիւններով հիմնարկութիւն մըն է, որ սակայն լուրջ ծառայութիւն կը մատուցանէ Հայաստանի շխարհարական գործին ու ճարտարարուեստին:

Չեմ կրնար մոռնալ այն սիրալիր ընդունե-

վար ձեւերով: Նոյնը պէտք է ըսեմ քոնսերվի եւ քարպիթի գործարաններու այն բանուորապետներուն (contremaitre) մասին, որ մեզի ընկերացան ու բացատրեցին իրենց տան մէջ կատարուած գործին մէթոտն ու եղանակը, ինչպէս եւ այն եռանդուն ու հմուտ բանուորապետին որ Զօրագետի մեքենականութեան գլխաւոր մէկ բաժնին պաշտօնավարութիւնը մեզի բացատրեց՝ բացման հանգէսէն քիչ առաջ: Նոր Հայաստանի այդ նորակազմ քաղաքացիները՝ բարոյական ու մտաւորական ընտիր միութիւններ են որ լաւագոյն լոյսի մը տակ ցոյց կուտան մեր հայրենիքին աշխատանքները կատարող ու վարող նոր սերունդը: Արդէն իւրաքանչիւր գոր-

Անասնաբուժական վարժարանը

լութիւնը զոր այդ երեք հաստատութեանց պաշտօնէութիւնը շնորհեց ինծի. «Արարատ»ի տնօրէնն ու իր աշխատակիցները ժամերով հաճեցան ինծի ընկերանալ այդ պտուղտին մէջ, եւ այն երկու երիտասարդ մասնագէտները, որոնց մին զինիի եւ միւսը քօնեաքի պատրաստութիւնը կը զեկավարէ եւ որոնք իւրաչիւր՝ բաժնի բոլոր մասերուն մէջ մեզի հետ գտնուելու կը բացատրէին պատրաստութեան զանազան փուլերը, զիս զմայլեցուցին իրենց յստակ, ճշգրիտ ու պարզ խօսուածքով, իրենց մաքուր կուրծիկ հայերէնով եւ իրենց համեստ ու քաղաք-

ծարանի մէջ զոր կ'այցելէինք, մեզի ցոյց կուտային նաեւ անոր անհրաժեշտ եւ անբաժան մաս կազմող մատենադարան - ընթերցասրահը, ուր իրենց պարապոյ ժամերուն գործաւորները կ'երթան կարդալ թերթեր ու գրքեր, իրենց միտքն ու սիրտը զարգացնել. մեզի ցոյց կուտային նաեւ պատի լրագիրները, զոր ունի իւրաքանչիւր գործարան, պատին վրայ փակցուած մեծատարած լրագրական ճերմակ թուղթ մը, ուր բանուորներէն անոնք որ ղեկավարութիւն մը, քննադատութիւն մը կամ թելադրութիւն մը ունին ընելու՝ յօգուտ գործարանին, կ'երթան գրել իրենց մը-

Երեւան մայրաքաղաքի յատկագիծ Նախագիծ Ա. Թամանեանի

1. Լենինեան հրապարակ. 2. Առետրական հրապարակ. 3. Երեկտրաքարչի հրապարակ. 4. Արդիւնաբերական արուարձան. 5. Երկաթուղու կայարան. 6. Համալսարանական աւան. 7. Ժողովրդական տուն (ամառն. եւ ձմեռն. թաղոն). 8. Հանդստի եւ կուլտուրայի պուրակ. 9. Կեդրոնական ստադիոն. 10. Գինատների (այսինքն՝ Արարատ գինեգործարանի ստադիոն). 11. Թանգարանային արուարձան. 12. Սանատորիայի արուարձան. 13. Չանգուլի լիճ. 14. Շրջանաձեւ պուրվար. 15. Կոմունարների այգի. 16. Արդիւնաբերական մասի պուրակ. 17. Թոթմախան լիճ. 18. Գլխաւոր պուրտայ. 19. Արովեան փողոց. 20. Հասարակական հրապարակներ. 21. Պահեստի հողամաս քաղաքի ընդարձակման համար. 22. Հիւր-էրեկտրակայան:

տաճումը, մերթ զժաղարթիւններով ընկերացած: Մտաւոր կեանքի նիւթական աշխատանքին հետ այս գուգորդումը, որ կ'երեւայ նաեւ զինուորներու կայաններու մէջ եւ որ, զօրանոցներուն ու գործարաններուն պարօցի դեր նաեւ կատարել տալով, զպրօցներու թիւին յարաճուն բաղձապատկումին հետ, մեծապէս կը նպաստէ մեր ժողովուրդի մէջ ուսման տարածումին, մրտաւոր դարդացումին, բացատրող պատճառներէն մին կը դառնայ գրքերու եւ թերթերու Հայոց մէջ աննախընթացօրէն մեծաքանակ տարածումին, եւ ամենէն բեղմնաւոր, բերկրաւոր ու պատուարեր երեւոյթներէն մէկն է խորհրդային բէթիմին (այդ կէտին վրայ աւելի պիտի ծանրանամ երբ Խորհ. Հայաստանի այժմեան մտաւոր շինարարութեան մասին դամ խօսելու):

Քանի որ նիւթական շինարարութեան վրայ է գեւ խօսքս, պէտք է յիշատակեմ հոս գէթ մէկ քանին այն զեղեցիկ շէնքերէն որ Երեւանի մէջ կառուցուած են այս վերջին տարիներուն: Ատոնցմէ են Անանարութեան Վարժարանը, Հոգեփրկամատի նոր պաշտօնատունը, առաջինը՝ մեծի ու ներդաշնակ շինութիւն մը, երկրորդը՝ հրաբխային վարդաղոյն քարերով ու Անիի ոճէն ներշնչուած շքեղ արուեստի գործ մը, երկուքն ալ կառուցուած ղեկավարութեամբ Նոր Հայաստանի Տրդատէն, Թամանեան ճարտարապետէն. սիրուն շէնքեր են Մալմանեան, Հալապեան եւ Քոչարեան ճարտարապետներուն ղեկավարութեամբ կառուցուած արդիական ոճով բանուրական թատրոնը, ինչպէս եւ հիւրանոցը, գործ Բունիաթեան ճարտարապետին, բանուորներու բնակարաններու խումբը, քիմիաբանական Ինստիտուտը, Էլեքտրօ-Փիդիօթրութեան հիւանդանոցը, բանուորներու նոր Ակումբը, նորահաստատ Համալսարաններու շէնքերը, ուսանողներու համար շինուած Համալսարանական գիւլի տունները. Ղրտերու ոտոյման Թրքթի Տունը, Պետական մեծ Տպարանը, Էւն. զեղեցիկ շէնքեր պիտի ըլ-

լան մեծ հրապարակին վրայ կառուցուող խոշոր հիւրանոցը, նոր հիւանդանոցը, աստղագիտարանը, որ կիսաւարտ են այժմ:

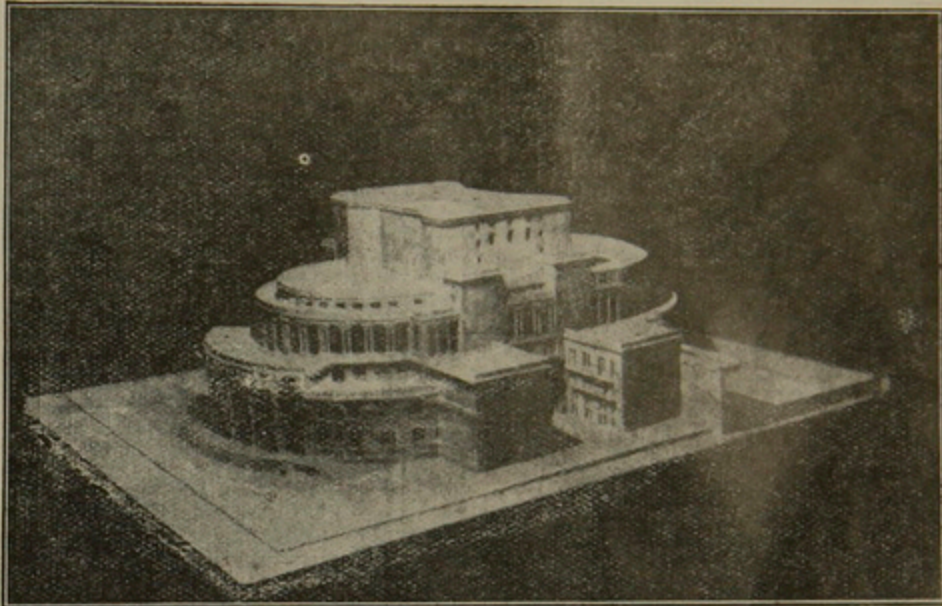
Լաւ տպաւորութիւն կը թողուն նաեւ այն բոլորներ տուններ որ մէկ քանի թաղերու մէջ փրցուած հին խեղճուկրակ տուններուն տեղ կամ պարտոյ գետիններու վրայ շինուած են եւ՝ կոկիկ, ամուր ու բարեձեւ՝ արդէն իսկ ամբողջ փողոցներ կը կազմեն: Երբ 8 — 10 տարիէն լիովին գործադրուի վերանորոգուած Երեւանի համար Թամանեանի յօրինած յատակագիծը, երբ ամէն ինչ որ հին Երեւանէն փրցուելու արժանի է՝ քանդուի եւ կառուցուի ծրագրուած բոլոր շինութիւնները, մեծ հիմնարկութեանց բոլոր կեդրոնատեղիներով, կանոնաւորապէս զծուած ծառադարձ պողոտաներով, լայն ու համաչափ փողոցներով, ճաշակաւոր տուններով եւ բազմաթիւ պարտէզներով, Նոր Հայաստանի մայրաքաղաքը, իր մէջտեղն ունենալով ամառնային ու ձմեռնային կրկնակ թատրոնները միացնող հսկայ ու հոյակապ շէնքը գործամանեանի ղեկավարութեան տակ սկսած են արդէն կառուցանել մեր տոկուն ու խանդավառ աշխտաւոր եղբայրները, պիտի դառնայ մեր ցեղին պատիւ բերող սքանչելի ոստան մը:

Վերեւ յիշուած շէնքերուն վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ այն խումբ մը շէնքերը որ կառուցուած են արտասահմանի Հայոց գործակցութեամբ, Մարի Նուպար ակնարութարանը, Դպրոցասէր Տիկնանց Միութեան նուիրած դամարով շինուած դպրոցը, Մարկոսեան Ծօնտի օգնութեամբ կառուցուած տեխնիքական վարժարանը, Դարուհի Զակոբեան մայրանոցի մեծաշուք շէնքը, «Պայքար»-ի հանգանակութեամբ կառուցուած գիւղատնտեսական վարժարանը, Տիկին Աւետ Սարգիսի նուիրատութեամբ շինուած կատաղարութարանը, Ամբրիկայի Հօկի մասնաճիւղերուն հանգանակութեամբ կառուցուած բաղձաբեր սիրուն Հօկի Տունը: Դադութահայութեան այդ նուէրներուն թիւը պիտի ստուարանայ ի մօտոյ. Բարեգործականի Տու-

նը, Արտիկան փողոցին վրայ (որ Երեւանի գրեթէ մէկ ծայրէն միւսը կը տարածուի եւ թերեւս օր մը՝ երբ իր արդուգործը լրանայ՝ «փողոց» անունը մէկդի նետելով պիտի կոչուի «պողոտայ», որուն արժանի է), վարդագոյն քարերով մեծ ու աղուոր տուն մը պիտի ըլլայ, համարա-

ցականներուն հանգանակութեամբ արդէն իսկ իրականացած ու ընդարձակուելու սահմանուած շատ համակրելի Նոր Սեբաստիան քա. Նոր Մալաթիան, անոնց կողքին ծայր տուած Նոր Թումարդան, որ պիտի մեծնայ ու Նոր Կե-սարիա պիտի դառնայ, եւ Նոր Տիգրանակերտը

Երեւանի Ժողովրդական Տան (ամառնային եւ ձմեռնային քաղաքներ միացած) մափէքը. գործ Ա. Թամանեանի

րանի փրոֆէսէօրներու եւ այլ ծանօթ մտաւորականներու բնակարան զանաւոր սահմանուած:

Արտասահմանի Հայութեան այս կարգի նուէրներուն մէջ են, վերջապէս, Բարեգործականի Ամերիկայի մասնաճիւղերու նախաձեռնութեամբ հանգանակուած գումարներով եւ Պոլսոյ Նուպար փաշայի նուիրատուութեամբ կառուցուող Նուպարաշէնը, որ բարձրադիր օգաւէտ ընդարձակ հողամասի մը վրայ սկսած է շինուիլ եւ գեղեցիկ աւան մը պիտի դառնայ, Նոր Արարիկը, որ արդէն իսկ հարիւրէ աւելի տուններով կոկիկ ու կենդանի փողոցիկ գիւղաքաղաք մըն է, Նոր Եւդոկիան՝ հանգուցեւր Մէօթէմէտեանի կտակով շինուած, Խարբերդցիներու հայրենակցակիցներուն նախաձեռնութեամբ կառուցուելու վրայ եղող Նոր Խարբերդը, Սեբաստացուց, Մալաթիացուց հայրենակ-

որ ծնելու վրայ է, Մեղզոնեան Փօնտի գումարներուն մէկ մասով Համալսարաններուն մօտիկ կառուցուելու վրայ եղող Նոր մատենադարանը (որ պիտի ամփոփուին հայագիտական, կովկասագիտական եւ արեւալագիտական գրքերը), Խրիմեան Փօնտով կառուցուող աստեղագիտարանը:

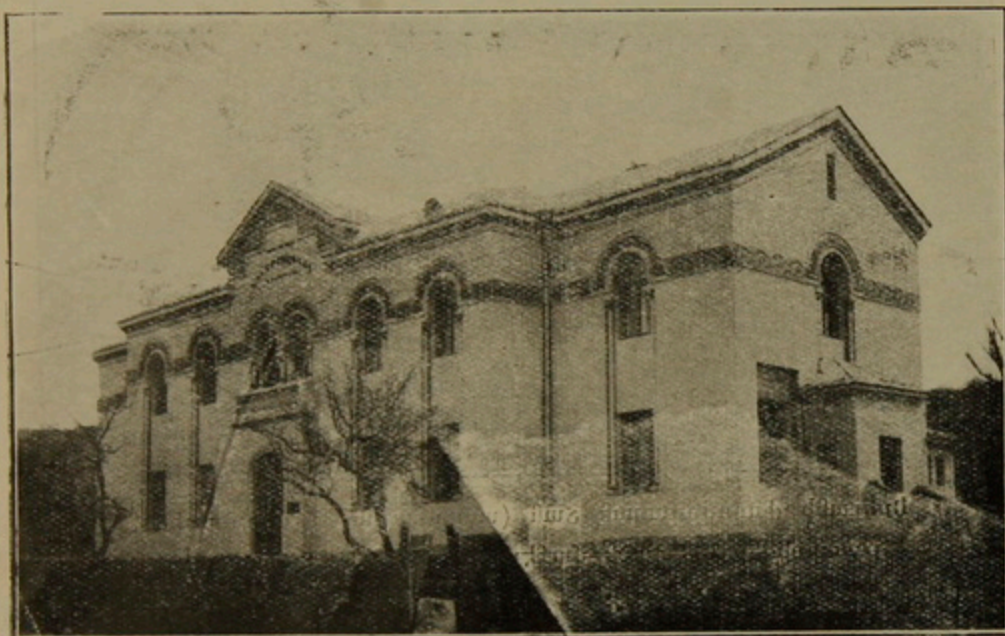
Ինչքան մեծ ահտի ըլլար ամօթը արտասահմանէն խորհ. Հայաստան գացող Հայու մը, եթէ գաղութահայութիւնը գէթ այդքան մը մասնակցութիւն բերած չըլլար շինարարական այն մեծ, անդադրում, յարաճուն գործունէութեան զօր Հայաստանի կառավարութիւնն ու Ժողովուրդը ունեցած են եւ զոր կը շարունակեն անխոնջ եւ անդու ճիգով մը: Նոր Արարիկը, Նոր Եւդոկիան, Նոր Սեբաստիան, Նոր

Մալաթիան ու կրտսարտ Նուպարաշէնն ու Նոր Խարբերդը՝ բաց ի իրենց տուներով Հայաստանի շինարարութեան յաւելումը մը բերելէ իրենց մէջ Հաստատուած գործարաններով ալ՝ որ արդէն սկսած են արտադրել (Նոր Արաբկիրի մէջ՝ տարիներէ ի վեր մանուսայի գործարան, գորգի աշխատանոցներ եւ այլն, Նոր Մալաթիայի մէջ կօշկակարութեան եւ տպածոյի, Նոր Սերաստիոյ եւ Նոր Թոմար-զայի մէջ՝ գորգի, չուանի եւ պար-

այնտեղ հաստատուել ու իրենց Հայաստանի եղբայրներուն կատարած խոշոր գործին մասնակցիլ, այսօր ուրախ ու հպարտ կրնան զգալ ինքզինքնին, վասն զի ամէն կերպով ճիշդ տեսած են եւ հայրենիքին ու ազգին վերագոյն շահերուն անվիճելի ծառայութիւն մատուցած են:

Գաղութահայութեան մասնակցութիւնը, թէեւ արդէն իսկ նկատելի, գնահատելի եւ գովելի, քիչ է դեռ: Տասնապատիկը կարելի է եւ

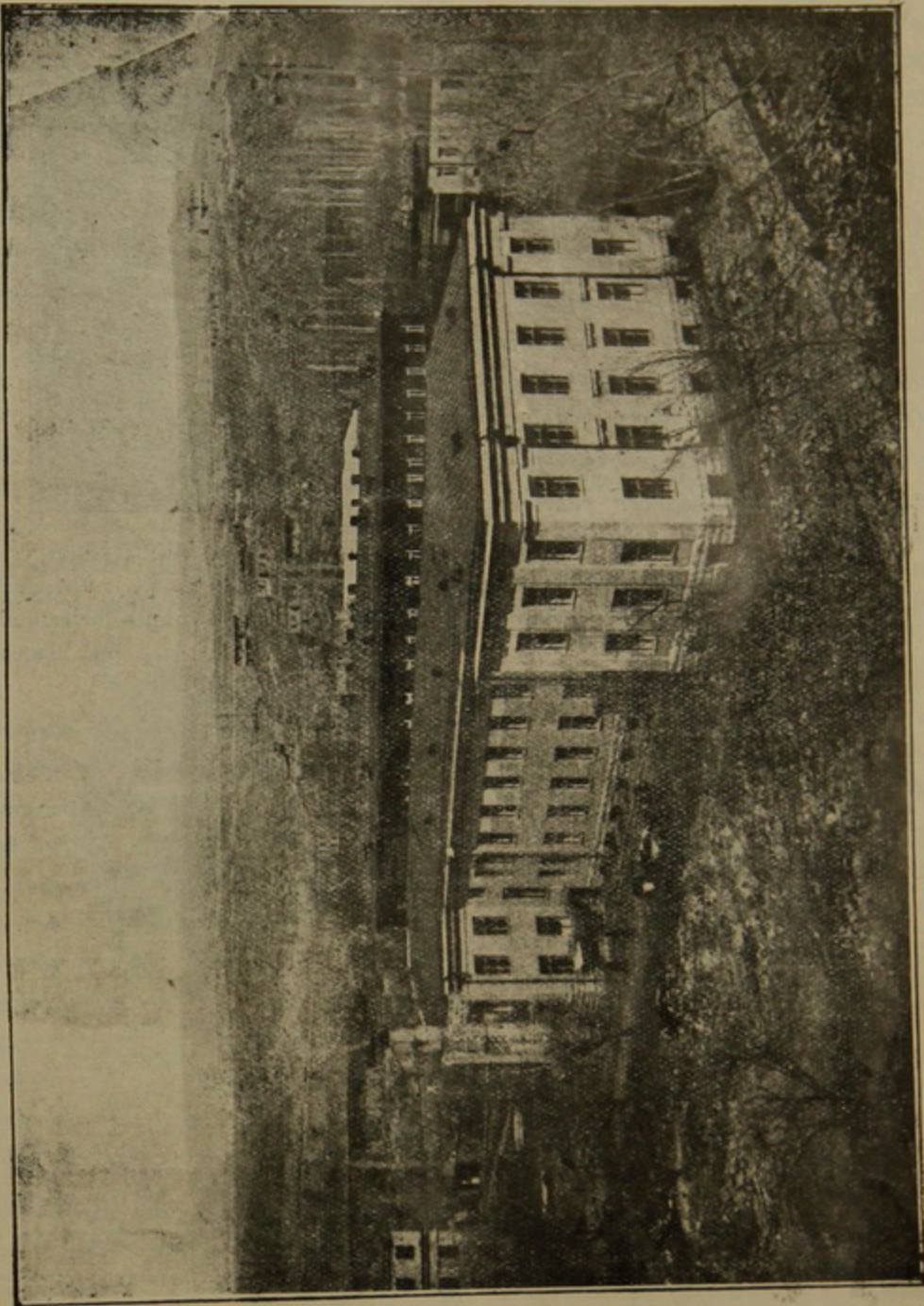

Երեւան, Մարի Նուպար Ակնաբուժարան

կի գործարաններ եւն.) կը գործակցին Հայաստանի ճարտարարուեստի զարգացման, նիւթական կուլտուրայի ընդլայնման: Ասոնց վերայ դեռ պիտի աւելի մանրամասնօրէն խօսիմ յետոյ, որովհետեւ ատոնք Հայաստանի բարոյական ու մտաւոր վերաշինութեան մէջ ալ գեր կը կատարեն, հայ ազգի զանազան ինքնայատուկ տարրերու ու անոնց ձիրքերուն եւ փորձառութեանց հայրենիքի մայր զանգուածին վրայ յաւելումով: Արտասահմանի Հայերէն անոնք որ մղեցին գաղութահայութիւնը Նոր Հայաստանի շինարարական գործին մասնակցելու, որ պատճառ դարձան այդ բոլոր շինութեանց իրականացման, քաջալերեցին պաշտօնապէս Հայերու քաղաքականները որ երթան

պէտք է բնել: Եւ արտասահմանի Հայերը պէտք է գիտնան թէ այն դումարներով որ զրկուած են Հայաստան, կառավարութիւնը երեւան բերած է, չնորհիւ իր աւելցուցած նիւթական միջոցներուն ու Հայաստանի մեր բանւոր եղբայրներուն անձնուէր ու եռանդուն աշխատանքին, արդիւնքներ որ հինգ անգամ աւելի մեծ են քան ինչ որ այդ դումարներով կարելի պիտի ըլլար կառուցանել ունէ երկրի մէջ, չհաշուելով այն մշտապէս խոշոր ծախքերը զոր կառավարութիւնը իր վրայ առած է՝ Մարի Նուպար կամ Գարուհի Յակոբեան հիւանդանոցներուն, Աւետ Սարգիս կատաղարութարանին պաշտօնավարման, Դպրոցասէրի շէնքին ու

Դպրոցի Յակոբեան Մալանց

Մարկոսեան վարժարանին մէջ հաստատուած արհեստագիտական դասընթացքներուն կատարման, Բարեգործականի եւ Հայրենակցականներու հիմնած աւաններուն կամ զիւղերուն մէջ (ինչպէս եւ Հայաստանի ալիւալլ կողմեր) բնակելու եւ աշխատելու գացող Հայերու տեղաւորման, այս վերջիններուն գործ հայթայթող եւ օրապահիկն ապահովող գործարաններու հաստատման համար:

Տարակոյս չկայ որ եթէ նոյն իսկ արտասահմանի Հայերը ոչինչ բրած ըլլային, Հայաստանի ժողովուրդն ու կառավարութիւնը իբնեց աշխատանքով, երկրին հետզհետէ աւելցող հասոյթներով եւ կեդր. կառավարութեան օգնութեամբ՝ պիտի կատարէին այդ ամէնը, քիչ մը աւելի ուշ, բայց վերջապէս պիտի հասնէին այդ բոլորն իրենց ներքին միջոցներով իրականացնելու: Բուն կորսնցնողը այդ պարագային արտասահմանի Հայերը պիտի ըլլային, քանի որ անմասնակից պիտի մնային

ԱՐՄԷՆ ԱՆԱՆԵԱՆ

Անդրկովկասեան Կենդգործկամի
նախագահ եւ Խ. Հայաստանի
Կենդգործկամի նախագահ

Հայրենիքի վերաշինութեան նուիրական գործին: Հայաստանի կառավարութիւնն ու ժողովուրդը, արտասահմանի Հայոց գործակցութեան նիւթական արժէքն առանց քամահրելու, անոր բարոյական նշանակութիւնն է մասնաւանդ որ կը գնահատեն եւ դայն շատ խորապէս կը գնահատեն: Որպէսզի քաջայերեն գաղութ-

ներու գործակցութիւնը, անոնք ամէն կրցածնին կ'ընեն աճեցնելու, բեղմնաւորելու համար գրախ Հայոց նուէրները: մերթ զրկուած գումարը պարզապէս մեկնակէտ մը եղած է խոշոր գործի մը, զոր կառավարութիւնը ի յանդէ

ԱՐԱՄԱՅԻՍ ԵՐԶՆԿԵԱՆ

Հայաստանի ժող. Կոմիսարներու Խորհուրդի դեր – նախագահ,
Երեւանի Վաղ. Խորհրդի նախագահ

հանած: Պայքար թերթի հանդանակած 10,000 տոլարով գիւղատնտեսական վարժարան մը շինած է եւ յետոյ անոր կից կառուցած է նոյն հիմնարկութեան մէկ ուրիշ բաժինն եղող երկրորդ շէնք մը: Տիկին Աւետ Սարգսի 1000 ոսկիով կատարարութեան կայան մը կանգնած է, երկյարկ կոկիկ շէնք մը՝ իր գիտական բոլոր կազմածքով, եւ յետոյ այդ շէնքը եռապատիկ բնդարձակած է, նորակառույց բաժինին մէջ հաստատելով միջբոսպարանական «Ինստիտուտ»ի մը կորիզը: Պ. Արամայիս Երզնկեան, Խորհ. Հայաստանի ամենէն կարող ու սիրելի գործիչներէն մին եւ որ իբր կառավարութեան նախագահի տեղակալ եւ Երեւանի քաղաքային խորհուրդի նախագահ, Հօկի Հայաստանի Կեդր. Վարչութեան նախագահ Պ. Գրիգոր Վարդանեանի եւ Բարեգործականի ներկայացուցիչ Պ. Հայկազ Գարակէօղեանի հետ, մասնաւորապէս կը դրազի Նուպարաշէնով, կ'ըսէր ինծի, «Մենք կ'ու-

դենք որ Նուպարաշէնը ոչ թէ աւան, այլ աղ-
պիտի ընենք որպէս զի այդպէս ալ ըլլայ՝ ու
պիտի ընենք որպէս զի այդպէս ալ ըլլայ՝ ու
կ'աւելցնէր՝ «Մեր ծրագիրն է արդէն աշխատիլ
որ Երեանը հետզհետէ ընդարձակուի և տարած-
ուի դէպ ի Նուպարաշէն, Նոր Արարիկի, Նոր
Խարբերդ, Նոր Մայաթիա և միւս աւանները
որ կը չընդադառն զայն և որոնց թիւը կը յու-
սանք թէ դեռ պիտի աւելնայ. պէտք է թէ՛ դա-
դութահայերը և թէ՛ մենք աշխատինք նաեւ
որ այդ արդէն կառուցուած կամ կառուցուելու
վրայ եղող աւանները մեծնան, տարածուին
դէպ ի Երեան, անոր անմիջական պակիւն
դառնան, որով և Երեանը դառնայ խկապէս
մեծ քաղաք մը՝ ինչպէս կը ցանկանք, արժա-
նավայել մայրաքաղաք Նոր Հայաստանի»:
Միեւնոյն բանը ըսաւ ինծի Պ. Աղասի Խան-
ջեան, Հայաստանի «Կոմ-կուս»ին կորույթի ու
խանդավառ քարտուղարը, որ երկրին հանրա-
յին կեանքին ամէն բանովը կը զբաղի: Նոյնը

ԱՂԱՍԻ ԽԱՆՃԵԱՆ

Խ. Հայաստանի Կոմկուսակցու-
թեան Ընդհ. Քարտուղար

պիտի ըսէր նաեւ անշուշտ Պ. Սահակ Տէր
Գաբրիէլեան, — Հայաստանի Ժողովրդական կո-
միտարներու խորհուրդի պատուական նախա-
գահը, որ սրտագին հողածուծիւն մը կը նը-
ւիրէ արտասահմանի Հայոց հանգանակութիւն-
ներով կառուցուող հիմնարկութեանց, բայց
զինքը չկրցայ տեսնել, որովհետեւ այն բոլոր
ժամանակը որ մնացի խորհրդային Հայաստան՝
ինք Մոսկուա կը գտնուէր:

Ինչ որ տեսայ Նուպարաշէնէն, կը հաս-
տատէ Պ. Երզնկեանի խօսքը: Երեանէն աւելի
բարձրագիւր հողամաս մըն է, օդուէտ ու մեծա-
տարած, զոր կառավարութիւնը յատկացուցած
է անոր և որուն ամէն մէկ կէտէն կ'երեւան՝
մէկ կողմէն Արարատը, միւս կողմէն Արազա-
ծը, իրենց վեհապառ զեղեցկութեամբ: Հոն
կարելի է արդարեւ հիմնել քաղաք մը, որ այն
ըլլայ ինչ որ են Վերտայ կամ Նէօյի՝ Փարիզի

ՍԱՀԱԿ ՏԵՐ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ
Խ. Հայաստանի Ժող. Կոմիսար-
ներու Խարտուղի նախագահ

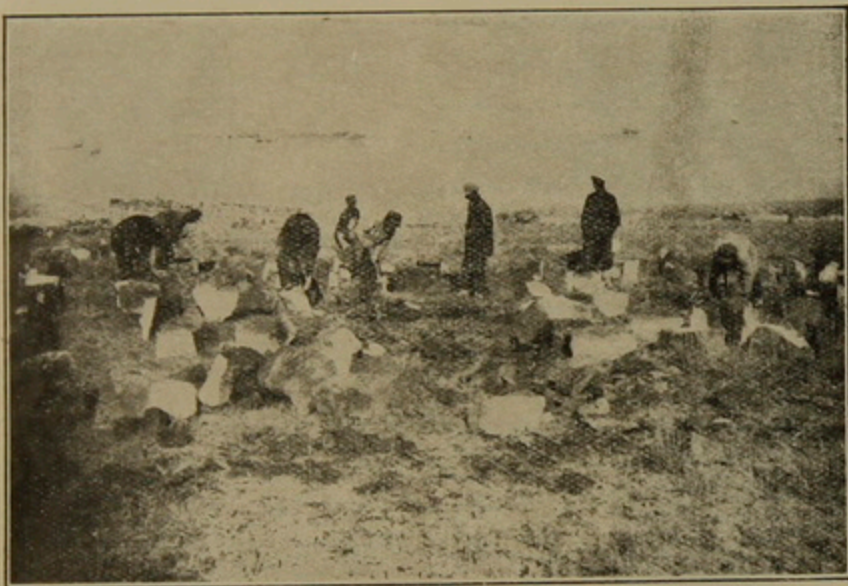
մօտիկ: Տուները, (միայարկ, երկու սենեա-
կով, նկուղով, խոհանոցով, իւրաքանչիւր
սենեակ մէկ ընտանիքի համար) քարաշէն, ամ-
րակառոյց, բաւական մեծ են, իրարմէ անջա-
ռած՝ իրենց պարտէզ — բանջարանոցով, և
անոնց երկու շարքերուն միջև փողոց մը լայնա-
տարած: Քսանեհինգ տուն ստարած էին ար-
դէն և տասնհինգ՝ կիսաւարտ, 204 հողի
(Յունաստանէն տնցեալ տարի Հայաստան գա-
ցած զաղթականներէն) հոն կը բնակին, առ
այժմ երկու ընտանիք մէկ սենեակի մէջ:
Կիսաւարտ էր զորդագործարանը, իսկ զպրո-
ցին նկուղն ու մէկ յարկն աւարտած էին: Այդ
երկու հանրային հիմնարկութեանց շինութիւնը
(որ վաղահաս ձմեռուան պատճառով ընդհատ-
ուած էր), պիտի լրանայ գարնան: Շինու-
թեանց աշխատանքներուն սկսած են մասնակ-
ցիլ զաղթականները իրենք իսկ և իրենց աշ-
խատանքին համար վճարում կը ստանան: Ի-
րենց մէջ գտնուող վարպետ որմնադիրները

սորվեցուցած են աչդ արհեստը իրենց բնկեր-
ներէն քանեւհինգին որ արդէն մասնազէտ
որմնադիր են դարձած: Ունին իրենց մթեր-
ներու «բօսիերաթիւ» խանութը եւ բանւորա-
կան ճաշարանը: Այս բոլորը զեռ վաքը մէկ
մասն է շինուելիքին: Պ. Երզնկեան ինծի հա-
ւատեց թէ ձմեռը վերջանալուն պէս աշխա-
տանքները պիտի վերսկսին մեծ թափով եւ
յոյս յայտնեց որ մինչեւ յատջիկայ ձմեռ քա-
ղաքը երեք քառորդով արդէն կառուցուած

կ'ըլլան արդէն այս տողերուն երեւոյն ա-
ռաջ: Երեւանէն քանեւհինգ քիլօմէթրի հե-
ռաւորութիւն ունի Նուպարաշէնը, բայց ալ-
դէն սկսած են շինել Թոթմախան լճի ճանա-
պարհը, որ Երեւանէն հեռաւորութիւնը պիտի
վերածէ վեց ու կէս քիլօմէթրի:

Ինչպէս յայտնի է, Նուպարաշէնի ծրագրին
միացած են հինգ հայրենակցականներ. զիւղա-
քաղաքին լաւագոյն բաժինին մէջ պիտի կա-
ռուցուին հինգ թաղամասեր՝ Նոր Ակն, Նոր

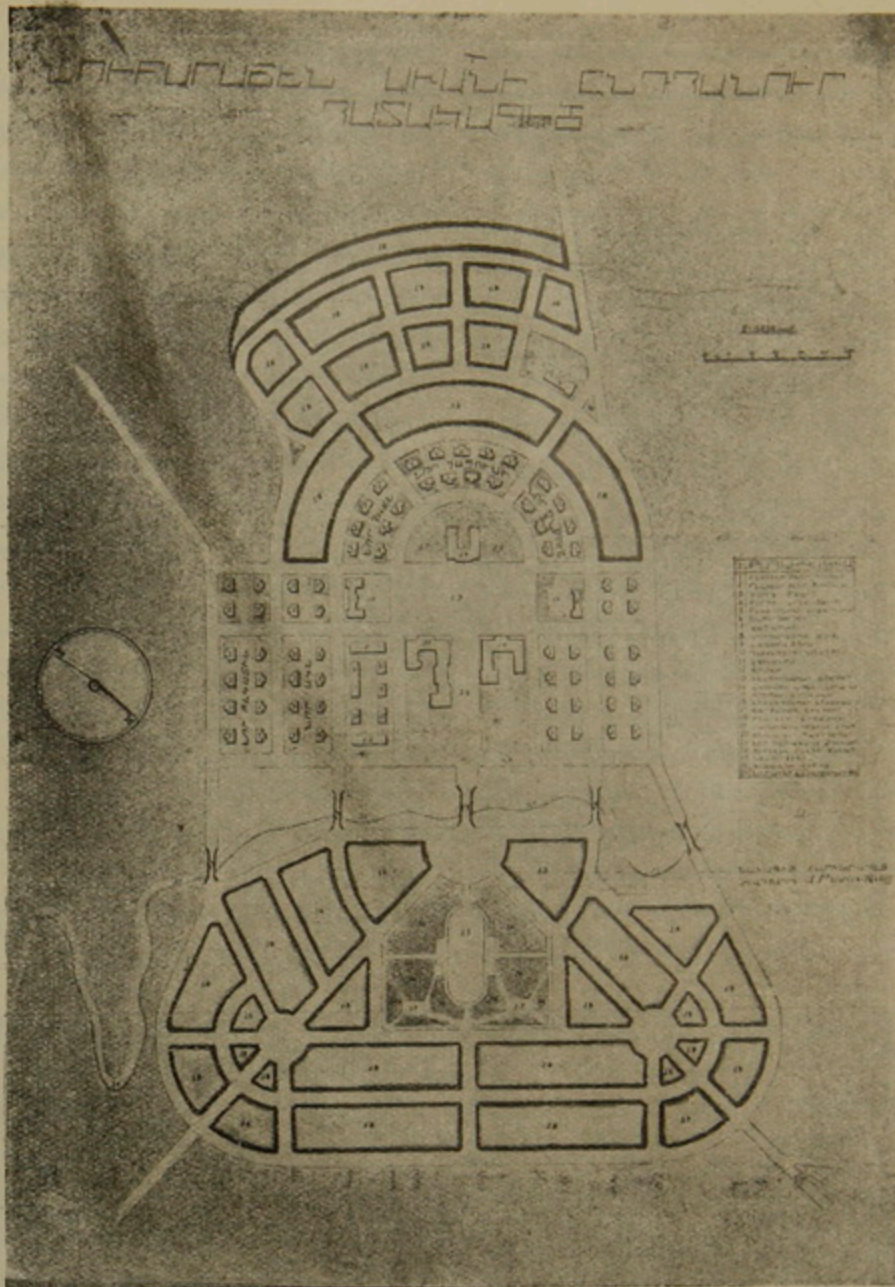

Նուպարաշէնի կառուցման աշխատող գաղթականներ

կ'ըլլայ, ըստ այն յատակադճին զոր պատրաս-
տած է Պ. Թամանեան եւ որուն գործադրու-
թիւնը կը վարէ ճարտարապետ Պ. Ղամբար-
եան: Փաղթականները պաշարեցին զիս՝ հոն
այցելած միջոցիս, եւ իրենց գոհունակութիւ-
նը յայտնեցին Հայաստանի մէջ եւ աչդ-զիսի
օգուէտ զեղադիր հոգամասի մը վրայ աւերե-
նուն, հաւատեցին թէ հոն հասնելն է ի վեր ի-
րենցմէ ոչ մէկը հիւանդացած է: Աս այժմ օ-
թօմօյիւով Երեւանէն խմելու ջուր կը բերեն,
բայց Նուպարաշէնը ի մօտոյ պիտի ունենայ իր
ջուրը մշտապէս իրեն հայթայթող խողովակ-
ները որ արդէն բերուած են եւ զեռեղուած

Թլկատին, Նոր Հաճըն, Նոր Հաղուտի, Նոր
Չնքուշ անունով: Ակնցի երկու նուիրատուե-
րու, հանգուցեալ Գէորգ Սարգիսեանի եւ մի-
նաս Չերադի, անունով շինուելիք երկու հաս-
րակական հիմնարկութիւնները, ընթերցասրահ
մը եւ արհեստանոց – զպրոց մը, պիտի զետեղ-
ուին Նոր Ակնի մօտիկ, զիւղաքաղաքին կեդ-
րոնական մէկ կէտին վրայ, եւ պիտի ծառայեն
ամբողջ քաղաքին բնակչութեան: Պ. Երզնկեան
ինքն իսկ, Թլկատինցոց հայրենակցականի
ներկայացուցչին, Բարեգործականի ներկայա-
ցուցիչ Պ. Հ. Փարակեօղեանի եւ ինծի հետ ու-
նեցած խորհրդակցութենէ մը յետոյ՝ որոշեց

Նույնպիսի աւանի ընդի. յատակագիծ

Վերելը՝ կիսարուորակին մէջ՝ Նոր Հա-
ճըն, Նոր Հապուսի, Նոր Չնքուշ թաղամասերը.
կեդրոնական մասին մէջ, ձախ կողմ, Նոր Թը-
կատին եւ Նոր Ակն:

1. Բնակելի տուններ (սպարաստ). 2. Բնա-
կելի տուններ (նախատեսուած). 3. Դպրոց (3
յարկ). 4. Գորգի արհեստանոց. 5. Բանւորա-
կան ննջարաններ. 6. Ընթերցարան. 7. Ճաշա-
րան. 8. Կոտակերատիվ տուն. 9. Լուսաջատուն.
10. Դարբնոց - փականագործարան. 11. Հիւ-

նախագիծ ճարտ. Ա. Թամանեանի

նոց. 12. Գոմեր. 13. Կեդրոնական հրապարակ.
14. Ակուժրի եւ թատրոնի հողամաս. 15. Դրո-
րոցի հողամաս. 16. Հիւանդանոցի հողամաս.
17. Վարչական հիմնարկ. 18. Բնակելի հողա-
մաս. 19. Մարմնամարզական հրապարակ. 20.
Տնկարան (ծաղկանոց). 21. Նոր կառուցուող
ջրանցք. 22. Երեւան տանող ճանապարհ. 23.
Կաթուրջներ. 24. Գլխաւոր փողոց. 25. Նոր
Ակնի հասարակական հիմնարկներ (Գէորգ
Պարպիսեանի եւ Մինաս Չերազի անունով):

այդ հինգ թաղամասերուն ու երկու հանրային հիմնարկներուն տեղը, եւ յատակադիրն վերջնական դժագրութեան մէջ անոնք նշանակուած են արդէն:

Հանգուցեալ Մէօթէմէտեանի կտակած գումարով ու Բարեգործականի նախաձեռնութեամբ հիմնուած Նոր Եւդոկիան դժբաղդար չկրցայ տեսնել, Նոր Թարբերդի նորակառոյց տունները՝ Նուպարաչէն երթալու ատենն առնալ քիչ մը հեռուէն, եւ նկատեցի որ ան ալ բնդարձակ հողամասի մը վրայ կազմուիլ սկսած զիւղաքաղաք մըն է որ կրնայ մեծնալ ինչքան ուզէ, եւ անշուշտ պիտի մեծնայ, քանի որ Ամերիկայի Հայութեան ստուարագոյն ու կարեւորագոյն մասը Թարբերդցիներ են: Անցայ Ն. Արարիկի մէջէն, ստանց կարենալու կռօքէն իջնել (որովհետեւ նոյն օրը մէկէ աւելի ժամադրութիւն ունէի) եւ բնակիչներուն հետ հազորդակցութեան մտնել, բայց սքաւաչացայ այդ կողմի, ամուր, գեղեցիկ զիւղաքաղաքին վրայ, որ եօթ-ութ տարիներէ ի վեր զարգանալով, արդէն իր հարիւրէ աւելի տուններով, իր գործարաններով եւ այլ զանազան

հիմնարկութիւններով Արարիկը ցայ պատիւ բերող պատկառելի ստեղծագործութիւն մըն է: Կարողացայ երկարօրէն կանգ առնել Նոր Մալաթիայի, Նոր Սեբաստիայի եւ Եւրթոմարզայի մէջ: Նոր Սեբաստիան զեռ ութ տուն ունի միայն, իսկ անոր մօտիկ՝ Նոր Թոմարզան՝ երեք տուն, եւ արդէն այդ տուներու փոքրիկ խումբին մէջ կը բնակին 330 հոգի: Հաստատած են հոն մետաքսի գործարան մը, գորգի գործարան մը եւ չուանի ու պարկի գործարան մը, ուր կ'աշխատին եւ կ'արտադրեն: Ունին զպրոց մը փոքրիկներու համար, եւ զպրոց մը մեծ տղոց համար՝ որոնց ուսուցիչները Երեւանէն կուգան: Այդ երկու զիւղաքաները հետզհետէ մեծնալու սահմանուած են, մանաւանդ Նոր Թոմարզան, որ ինչպէս ըսի, Նոր Կեսարիայի պիտի փոխուի եւ լուրջ զիւղաքաղաք մը պիտի դառնայ անշուշտ: Նոր Մալաթիան հիմնուած է 1927ին, այժմ կայ հոն 18 տուն որոնց մէջ կը բնակին 175 հոգի: Ունին օթոմօպիլի կառած եւ զոմ, ճագարաբուծարաններ, արհեստանոց մը՝ ուր կան Բրիֆօի, տպածոյի եւ կօշկակարութեան բաժին-

Արեւմտահայ ներգաղթողներու խմբակ մը՝ աշխատանքի պահուն

ներ. անկամ են 4000 պողատու ծառեր, անկելու վրայ են 4-5000 թթենիներ, ունին եօթ հէքթար պատրաստի ալյուրներ, զոր քաղվոր-հուրդէն գնած են եւ եօթ հէքթար իրենց ձեռքով անկում ալյուրներ, կը մշակեն հոտակա բոյսեր օ-տը-ֆօլօյն եւ այլ անուշահոտութիւններ պատրաստելու համար, եւ իրենց մէջ կայ ալ անուշահոտութիւններու պատրաստութիւնը վարող հմուտ ու ձեռներէց մասնագէտ մը, Պ. Հ. Սեփեթեան. այս վերջինը աշխատանոց մը հիմնած է, զոր մտադիր են ընդլայնել եւ զարգացնել եւ որուն կ'արժէ որ արտասահմանի Մալաթիացիներու հայրենակցականները հարկ եղած օգնութիւնը տան: Ունին բանտարական ճաշարան, ահումբ, ընթերցարան, մանկապարտէզ, եօթնամեայ բանտարական վարժարան-դիմած են կառավարութեան եւ Երեսնի Համալսարաններուն մէջ ընդունիլ տւած են 7 ուսանող, ամենք գիշերօթիկ ու ցերեկօթիկ: Ունին բժիշկ մը եւ դեղարան, որոնք կը ծառայեն նաեւ Նոր Սերաստիային: Իրենց արամադրութեանը գրուած է որոշ չափով ելեկտրական ուժ զոր կը կիրարկեն գործարաններուն մէջ՝ երբ հարկ է: Ծինած են արհեստական լիճ մը, որ 4000 խորանարդ ջուր պիտի կարենայ պարունակել: Իրենց Ահումբին մէջ արդէն հաստատած են անթէլով սառիօ, եւ փօսթային վարչութեան հետ պայմանագրութիւն կնքած են որպէս զի սառիօ ունենան իւրաքանչիւր տան մէջ:

Զպիտի մասնամ երբեք խոր հաճոյքը զոր զգացի այն քանի մը ժամերու միջոցին զոր անցուցի այս երեք նորաստեղծ գիւղերուն մէջ որ վաղը աւաններ պիտի դառնան: Աշխատելու, արտադրելու, իրենց հայրենիքին վերականգնման, զօրացման գործակցելու հրայրքով ոգևորուած ալյուր բոլոր բարի մարդոց գոհ ու խանդավառ գէմքերուն ու խօսքերուն վրաս գործած տպաւորութիւնը յուզեց եւ ուրախացուց զիս, ու աւելի քան երբեք ամբացուց այն համոզման մէջ թէ ճիշդ են տեսած անոնք որ

արտասահմանի Հայերը հրաւիրեցին գործակցել Սորհրդային Հայաստանի հայրենալին գործին, այսինքն է՛ն առաջ Ռամկալար Ազատական կուսակցութիւնը որ ալյուր ուղեգիծը ցոյց տուաւ, ու յետոյ Բարեգործականը եւ Հայրենակցականները որ գործնապէս ընդգրկեցին ալյուր ուղեգիծը: Բարեգործականը պէտք է աւելի քան երբեք եռանդով շարունակէ յառաջ տանիլ իր Նուպարաշէնին հանգանակութիւնը որուն մեր բոլոր գաղութները մասնակցելու են, ան պէտք է իր գործունէութեան մէջ հետզհետէ աւելի լայն տեղ տայ Հայաստանի նիւթական ու մտաւորական վերաշինման տրուած աշխատակցութեան: Այն հայրենակցականները որ արդէն իսկ գործ մը հիմնած են Հայաստանի մէջ, զայն ընդլայնելու, ճոխացնելու պէտք է աշխատին եւ ատենց օրինակէն պէտք է հետեւին այն հայրենակցականները որ ոչինչ ըրած են: Բոլոր ալյուր արտասահմանեան կազմակերպութեանց պատեհութիւն տրուած է Հայ Ժողովուրդի բոլոր ալյուրան տարբեր, ուժերը, ձիրքերը համախմբող ու զեղեցիկ, հզօր, բեղմնաւոր ապագայի մը սահմանուծ երիտասարդ ու կենսունակ Նոր Հայաստանի մը կազմաւորման ու բարգաւաճման մասնակցելու. պէտք է արգահատիլ անոնց վրայ ու չեն ուզեր ալյուր պատեհութենէն մեր ալյուրն ու հայրենիքին բոլոր կարելի բարիքը յառաջ բերելու պարտականութեան մէջ իրենց բաժինն ունենալ:

Քանի որ խօսեցայ Նոր Մալաթիայի, Նոր Սերաստիայի եւ Նոր Թոմարգայի վրայ, աւարտութեան պարտք մըն է յիշատակել հոս անունը Հօկի Հայաստանի Դեղը. Վարչութեան այժմեան նախագահ Պ. Գրիգոր Վարդանեանի, ալյուր ձեռներէց: Հնարամիտ ու անձնուէր գործիչին, որ կարեւոր դեր ունեցած է, ինչպէս մօտէն զխացողները ինծի հաւաստեցին Երեսնի մէջ, ալյուր նորահաստատ գիւղերու կազմաւորման, ինչպէս եւ Նոր Արարիկի յառաջացման եւ Նոր Եւդոկիայի վերակազմ-

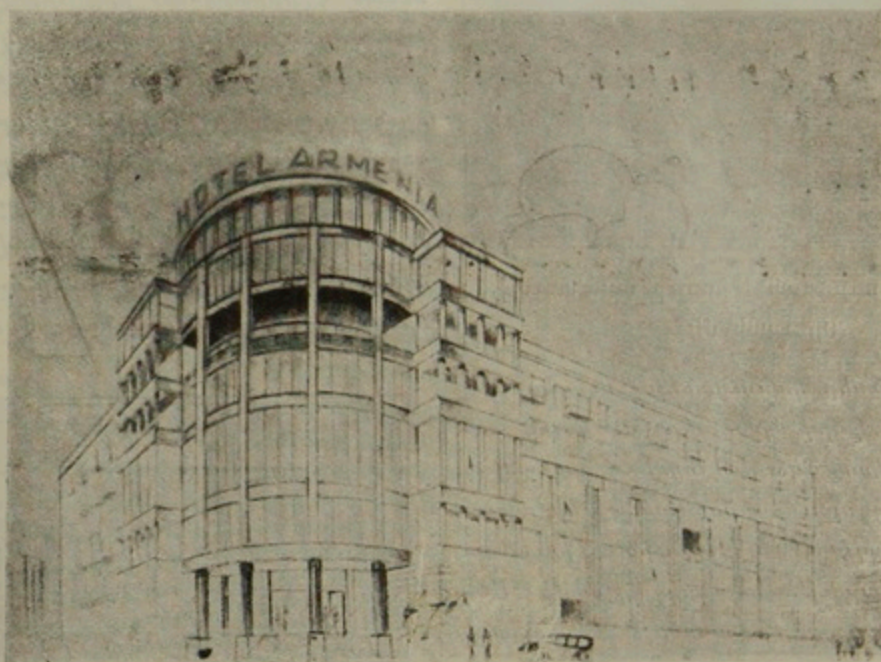

մէջ գտնուած ուժերն ու հարստութիւնները ժողովուրդին բարօրութեան համար չահագործող արդիական երկիր մը սկսած է գտնուիլ: Մէկ ստուար մասը ճահիճներուն շարքուած են, անջրդի հողերէն շատեր ոռոգուած են՝ ջրանցքներու բացումով, ու ինչ որ կը մնայ դեռ այդ ուղղութեամբ ընելիք՝ ծրագրուած է ևս պիտի կատարուի: Արարատեան դաշտի բնակչութեան մեծագոյն աղէտն եղող մալարիան՝ որ այդ ճահիճներուն հետեւանքն էր անոնց

մեր փառքիկ Հայաստանը իր ոյժմեան բնակչութեան երկու երեք անգամը իր ծոցին մէջ պահելու և ապրեցնելու կարող պիտի գտնուի: Ժողովուրդին առողջական վիճակը զգալապէս բարելաւուած է, բազմաթիւ մանուկային վատուած վիճակին դուր ան ունէր պատերազմի տուն ևս պատերազմէն յետոյ՝ իր վրայ խուժած բազմատեսակ աղէտներուն հետեւանքով: Էջմիածին, Զորագետ ու Երեւան եւ հազարաւոր Հայեր տեսայ, չեմ կրնար ըսել թէ

Շինուելու վրայ եղող Հօլի և Լիւրանցը

(Նախագիծ Մարգարէան և Քոչարեան հարստարարեաներու)

մեթոտիկ շարացմամբ (ինչպէս և Կարմիր թաշի և Առողջապահական Կոմիտարութեան ձեռք տուած միջոցներուն շնորհիւ) մեծապէս նուազած է ինչպէս և նուազած են ուրիշ համաճարակ հիւանդութիւններ ալ որ տակնօք տարածուած էին մեր երկրին մէջ: Ասկից դուրս, երկիրը ներքնապէս բնդլայնուած է, ախտաբեր կամ անջրդի հողերուն բնակիչի և մշակիչի գտնուելով: Երբ այդ շարացմանց ու ոռոգմանց ծրագրին իր ամբողջութեան մէջ գործադրուի,

ամենքն ալ աղէկ հագուած էին, բայց կէտամ ըսել թէ ամենքն ալ ստոյգ էին: Հայաստանի անհատնուած ջուրը կը դործածուի նաեւ այժմ արտադրելու յառաջընթացական այն հրաշալի գործիքը որ ելեկտրականութիւնն է: Վերջին տար տարիներու բնթացքին՝ արդէն խումբ մը ջրաէլեկտրակայաններ շինուած էին, իմ Հայաստան հասնելէս քիչ առաջ՝ հոկտեմբերի վերջերը բացուած էր Երեւանի ելեկտրակայանը, նոյեմբեր 14ին տեղի ունեցաւ Զորագետի

Հոյակէն ելեկտրակայանին բացման հանդէսը, որուն ներկայ գտնուելու բազմը ունեցայ: Բիւստենէն պիտի աւարտի Լենինականի ու մանաւանդ Քանաքեռի շատ աւելի մեծ ելեկտրակայանին շինութիւնը, ու այս ուղղութեամբ ամենէն հսկայ գործը պիտի ըլլայ Սեւանի ահա գին ջրամբարին օգտագործումը՝ չարք մը

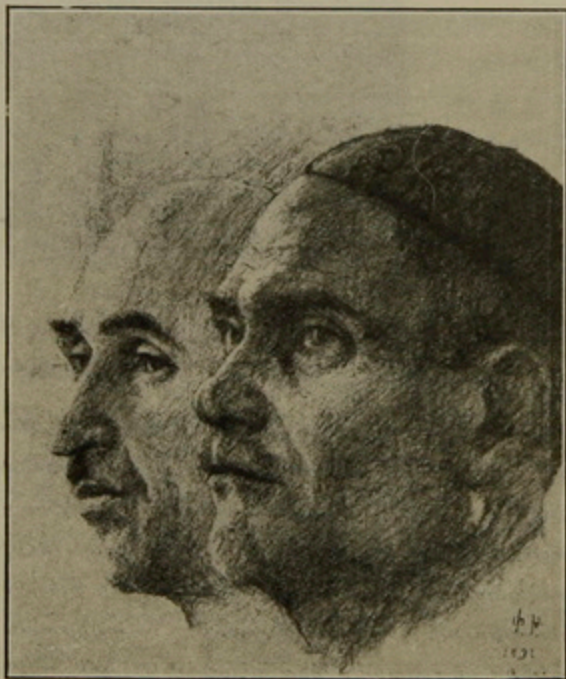

«Երբ»երու ոռոգման Թրքսի մար տունը, Երեսանի մէջ

Ելեկտրակայաններ կառուցանելու եւ դեռ ան ջրի մնացած կարգ մը հողեր ոռոգելու համար, դրամական մեծ միջոցներ պահանջող ծրագիր, բայց որուն գործադրութիւնը ապահովուած է արդէն՝ Խորհրդային Միութեան կեդր. կառավարութեան աջակցութեամբ: Սեւանի հինաւուրց լիճը, առանց Հայաստանի բնական զեղեցկութեանց վեհագոյններէն մին ըլլալէ դադրելու, պիտի դառնայ բարիքներու աղբիւր մը իր շուրջ ապրող ամբողջ Հայաստանի ժողովուրդին համար: Ծիւղ է որ հակառակ գոյութիւն ունեցող կայաններուն, արտադրուած ելեկտրականութիւնը դեռ այս պահուսն կարող է բաւելու բոլոր կարիքներուն որ բազմաթիւ են ու բազմատեսակ. տուններու ջերմացումը շատ պակասաւոր է դեռ, լուսաւորումը դեռ հեռու է համատարած ըլլալէ. այն տեղուանքն ուր ելեկտրականութեան ջերմացումն ու լուսաւորումը հաստատուած է արդէն, մերթ օրոշ ատեն անոնք կը դադրին, որովհետեւ ուրիշ տեղ աւելի հսկան պէտք

մը ստիպուած են դաշն յատկացնել. երբ շինուելու վրայ եղող այդ կայաններն աւարտին եւ երբ մանաւանդ Սեւանի խոշոր ծրագիրն իրականանայ եւ Սեւանէն մինչեւ Երեսան չարք մը կէտերու վրայ հաստատուելիք ելեկտրակայանները կառուցուին, այդ պակասներն անշուշտ լիովին պիտի լրացուին:

Հայաստանի ուրիշ բնակիւն մեծ հարստութիւն մը, որ ցարկ շատ քիչ օգտագործուած էր, հանքերն են եւ հանքային ջուրերը: Այս վերջիններէն՝ Արզնիի ջուրը արդէն սկսած է կիրարկուիլ իրր որոշ հիւանդութեանց դէմ բուժման միջոց, իսկ Հայաստան գտնուած միջոցիս կառավարութենէն խնայող որ նոր գտած էին Գիլիջանէն չորս քիլօմէթր հեռու Բլիթան Չալի մօտ բացուած հանքային ջուրի աղբիւր մը, համբաւաւոր Պոլ ժամի ջուրին տեսակէն, քանակով անկից շատ աւելի առատ եւ որակով աւելի հարուստ, քանի որ կապ ալ կը պարունակէ մեծ քանակու-

Ալլահվերտի պոլիտեխնիկական հարուստային քանութիւնը դէմքեր - Գծագրութիւն Փանոս Թերլեմէզեանի

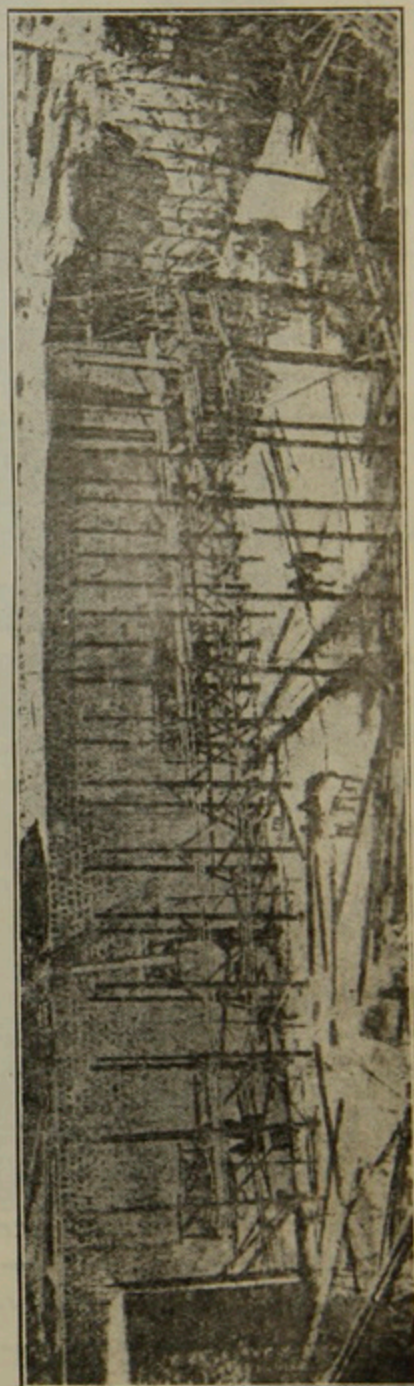

թեամբ. Պարթոմբ օրական 80,000 լիթր կուտայ, իսկ այս նորադիւտ աղբիւրը կրնայ տալ օրական 180,000 լիթր:

Հանքերու համար, բայց ի պղնձահանքերէն որ ծանօթ էին, բայց այժմ մեծ չափերով կը շահագործուին ի նպատակ հայաստանի եւ ամբողջ Սորհ. Միութեան, վերջին շրջանին սէջ երեւան հանուած են՝ գիտական հետախուզողներու աշխատանքով՝ այլ մետաղներու եւ քիմիական նիւթերու հանքեր, որ հետզհետէ պիտի շահագործուին, եւ մանաւանդ ամէն տեսակի քարերու հանքեր, հրաբխային վարդագոյն քար, կրանիթ, պեմզա, մարմար՝ զանազան գոյներով, տուֆ՝ որ շինութեանց համար այլապէս յատկութիւններ կը ներկայացնէ, եւն.։ Այդ բազմապիսի քարերը սկսած են արդէն արտահանել ու գործածել Հայաստանի մէջ կառուցուող մեծ ու փոքր շէնքերուն, ինչպէս եւ մեծ քանակութեամբ ծախել Միութեան միւս երկիրներուն մէջ եւ նոյն իսկ արտասահման:

Նիւթական շինարարութեան այն մեծ ծրարակրներուն մէջ որ շուտով պիտի գործադրուին, առաջին տեղերէն մին կը բռնէ Երեւան - Ազոդաֆայի ծրարիւրը, որ կենսական ու բազմազան ծառայութիւններ պիտի մատուցանէ Հայաստանին: Այդ գիծը, անցնելով խիտ բնակչութեամբ շատ մը գիւղերէ որ իր ճամբուն վրայ կը գտնուին, պիտի սպասարկէ մօտ կէս միլիոն ժողովուրդի, որ ցարդ կրտսած կը մնար երկրի արդիւնաբերական կեդրոններէն, մասնակից ընելով այդ շրջաններու բնակչութիւնը երկրի կուլտուրական ու տնտեսական կեանքին, զարկ տալով արդիւնաբերութեան նոր ճիւղերու զարգացման եւ գիւղատնտեսութեան վերակառուցման: Այդ գիծը պիտի անցնի այնպիսի վայրերէ ուր կը գտնուին Զրային ու մի շարք մը հզօր աղբիւրներ, ինչպէս Սեւանի լիճը, Զանգի եւ Ազոդաֆա գետերը եւ անոնց վտակները, որոնց վրայ կը կառուցուին այժմ ու գեւ ծրագրուած է կառու-

ցանել հիւրօ-էլեկտրակայաններ: Այդ կայանները՝ երբ ամբողջութեամբ շինուին՝ պիտի տան տարեկան երկու միլիոն քիլովատ էլեկ-

Միութեանի գլխավոր փողոցու վրայ եղող Լուիս Կառուցուելու

արական ուժ: Այդ նոյն երկաթուղագծի շրջանին մէջ՝ Երեւանէն մինչեւ Սեւան՝ կառուցուած են ու գեւ պիտի կառուցուին խումբ մը

Արզնիի համալսարանի ցուցմունքը

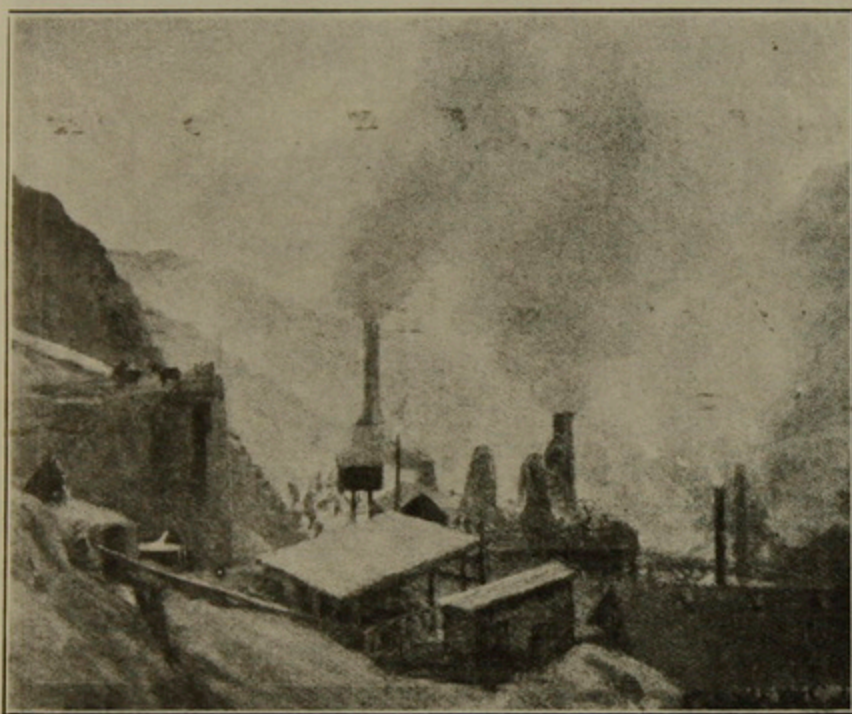
Սեւանայ լիճը եւ այդտեղից դէնը Չանգուր ձորով երկաթուղին բնութանում է Աղստաֆու-
 Չանգու, Շամլուղ, Բալլը, Գետար գետերի եւ
 Սեւանայ լճի գեղատեսիլ ափերով, ապա այդ
 երկաթուղային կայարանների եւ հիմնական
 կէտերի՝ Սպիտակ Զրի, Շէնքար - Զարջևիսի,
 Հաղարծինի, Դրլիջանի, Պօղոսղուղի, Հանքա-
 ջրի, Գալափինայի, Անտառատի, Ծաղկարլուի,
 Վարդաղրուրի, Գաղաթի, Ստորոտի, Բար-
 ձունքների, Տեսարանի, Մալմեխ-Մէլտանի
 Լալլաղների, Ամենովկայի, Զիրուխուի, Ե-
 լենովկայի միջով :

«Անտառները — Այդտեղ երկաթուղին ընթանում է թէ՛ սաղարթաւոր եւ թէ՛ փշտաւերն խիտ անտառների միջով, որոնք դառաւորուած են լեռների զեղեցկաշարք ծալքերում, որտեղ կան հրաշալի սաւր աղբիւրներ, հանգային ջրեր, գետեր, վտակներ, գետակներ, ջրվեժներ, լճեր, որոնք լաւագոյն վայրերն են հանդադրողների եւ բուժուողների համար: Մալրեղիւնեքի, Շահապի, Մալմիւ — Սէյտանի, Թաշարուի, Սոյուզ-Բուլաղի, Արմաղանի

ընկերութիւններ, թէ՛ Միութեան սահմաններից եւ թէ՛ օտար երկրներից:

«Կերսիլչեալ ալպիական բարձրութիւնն» — բում, Սեւանայ լճի ափերին եւ կուրորտները շրջակայքում գոյութիւն ունեն եւ նոր կառուցւում են օրինակելի կաթնային անտեսութիւններ, գործարաններ, որոնք արտադրում են լաւորակ իւղեր, կարագ, պանիր. այդ անտեսութիւնների արտադրանքն իր սրահով եւ յատկութիւններով մրցում է օտարերկրեայ կաթ-

Ալլախլերտի ձուլարաններ, նկար Փանոս Թերլեմեզեանի

Մուրխուղի, Սար — Աղբիւրի, Ճանճաքարի, Մարալիճի, Ծաղկունքի հայրազների ալպիական բարձունքները, Սեւանն իր զեղեցկատեսիլ բազմադիւսի լանդշաֆտներով, այժմ էլ երկաթուղու բացակայութեան պայմաններում հանդիսանում են բնակչութեան լայն խաւերի համար որպէս ամարանոցային — կուրորտային վայրեր. այդ տեղերն այցելում են բազմաթիւ կուրորտային, տուրիստական, ալպինիստական, Ֆիզկուլտուրային ճանապարհորդներ եւ

նախնական արտադրանքի հետ եւ զէպի լեռն էլ գրաւում բազմաթիւ մարդկանց, որոնք հանգստի եւ բուժուելու կարիք ունեն. այդտեղ լեռնային պոպուլար օդը, ալպիական ծաղիկների թարմ բուրմունքը, միշտ կանաչազարդ դաշտերը մինչեւ աշնան վերջը, լաւորակ կեֆիրը, կաթնային մթերքները, բիրեղային մաքուր ու սառն աղբիւրները, Սեւանի թարմ ձուկը, «Իշխանը», թռչնեղջիւր հոտեղ եւ սպիւս ամէն մէկին, որ կարճ ժամանակով այցե-

լում է այդ վայրերը հանգստանալու համար:

Նման տեսակի վայրեր են հանդիսանում Ջրչուր, Ծաղկունքը, Շահրիզը, Դղմաչենը, Ռնդամալը, Ծաղկածուրի չրջանը, Ջրաղացները, Մաքրավանքը, Ախտան, Քախսը, Սուլակը, Ախախարսը, Ուզանլարը, Արզնին, Քանաքենը, Նորքը և այլ վայրերը, որոնք տեղաւորւած են Չանդուի և Աղստաֆա գետերի և նրանց վտակների՝ Գետտի, Տեղունի, Ղըխրուլաղի սքանչելի աղբիւրների մօտ: Վերջին աղբիւրից ջուր է մատակարարւում Հայաստանի մայրաքաղաք Երեւանին. նմանապէս Շամլուզը, Հաղարծնին, Բասարչայը, Սպիտակ Ջուրը, Վանքաջուրը և այլն:

Այդտեղ կուրորանների հոչակ են ստացել Դիլիջանը, Ծաղկածուրը, Արզնին, Հանքաջուրը (Նիկիտինո)՝ այդտեղ դուք տարուայ բոլոր օտմանակներում կը հանդիպէք կուրորտային այցելուների, որոնք եկել են Միութեան զանազան չրջաններից, ստանձնապէս Հայաստանի, Վրաստանի և Աղբրէջանի արդիւնաբերական կենտրոններից՝ Բիֆլիսից, Երեւանից, Բաղից, Գանձակից, և այլն:

«Բացի այդ, ամէն ամառ յիշեալ վայրերն այցելում են հազարաւոր և տասնեակ հազարաւոր մարդիկ, որոնք ապրում են մօտակայ չրջաններում, նոյն խի Արտաք և Գուգ գետերի հովիտներում. այդ մարդիկ, փրկւելով ամսան տաքից, իրենց ունեցած չունեցածով, չարժեական գոյքով տեղափոխւում են գէշ ալպիական արօտատեղերը ամսան հանգստի համար: Այդ արօտատեղերը, որոնք գտնւում են Մայմեխ-Մայգան, Թայշարուխ, Ծաղկունք, Մաղրաղիւնի, Շահղաղ, Դիլիջան, Սյուդ-Բուլաղ, Մորքիւղ, Ճանձաքար, Զարխեջ, Արմաղան և այլ լեռների բարձունքների վրայ, ծածկւած են ալպիական ծաղիկներով և խիտ ու թարմ խոտով:

«Տուրիզմ»- Տուրիզմի (ինտուրիզմի) լուր-գացման տեսակէտից Երեւան-Աղստաֆա երկաթուղու խիտ արժէքաւոր մասն է հանդի-

սանում Իջևան, Դիլիջան, Սեւան գծամասը, ստանձնապէս Դիլիջան-Սեւան չրջանը:

«Այդտեղ Դիլիջանից Սիմիոնովկայի լեռնանցքով մինչև Սեւանայ լիճը գիծն ընթանում է այնպիսի գաւիթայրերով, որ ամառանոցներ հանդիսացող երկաթուղային կայարանները, նաև ալպիական լեռնակլիմայական կայանները տեղաւորւել են սանդղաձեւ, մէկը միւսից բարձր, լեռների անտառախիտ լանջերի վրայ:

«Դիլիջանի, Պոպոս գիւղի, Վարդ-Աղբիւրի, Ծաղկաբլուրի, Գաղաթի, Հանքաջրի, Պիտ-Անտառտի, Տեսարանի, Ստորոտի, Բարձունքների, Մայմեխ և Մաղրա-Դիւնէյ կայանների, Սիմիոնովկայի և այլ վայրերի կից համարեա 2-200 մետր բարձրութեան լեռնալանջերն ու ձորերը ծածկւած են խիտ անտառներով, կանաչադեղ խոտերով, ալպիական բաղձապտիկ ծաղիկներով. այդտեղ աղմկելով ու փրփրալով արագօրէն հոսում և գահավիժում են սլաք և սլաղ աղբիւրներ, վտակներ, գետակներ, ջրվէժներ, որոնք գոյանում են լեռնազաղաթներում հալող ձիւներէից:

«Դիլիջանի խճուղու հոչակուոր վերելքը, որն իր բարձրութեամբ հաւասար է Ռազմաթիւրական ճանապարհի Դուղաուրի լեռնանցքին, չրջապատւած է լեռների սրածայր գագաթներով, այդտեղ վեհ և հոյակապ ընկան ժայռերը փոփոխւում են խոր և ահւելի ձորերով:

«Այդ լանդշաֆտների հոյակապ տեսարանն է՝ աւելի մեծ ուժ է ստանում, շնորհիւ սպիտակ ու խիտ ամպերի, որ հանդարտ լողում են այդտեղի երկնակամարի ու լեռնազաղաթների վրայով:

«ՍԵՒԱՆ. Դիլիջանի Սիմիոնովկայի) լեռնանցքը իր բարձրութեամբ ու վեհութեամբ զարմացնում է ամէն մի ճանապարհորդի: Հէնց որ լեռնանցքից սկսւում է վայրէջքը, մօխրա-գոյն վարազոյրը բացւում է և ձեր առջև երեւում է լայնատարած Սեւանայ լճի մուգ կապոյտ ջրերի զեղեցիկ տեսարանը, որը գեղարեւոտական և սքանչելի է իր ամբողջու-

թեամբ: Պահ մը մտքով սխալմով Իտալիա, մարդ յիշում է Նափուլիի ծոցը, ա'յնքան մաքուր, պարզ, ճաճանշափայլ, բիւրեղային, կապտապեղ է Սեւանայ լճի մակերեսը:

«Այ ոք չի կարող զերծ մնալ հիացմունքէջ ու բացականչութիւններից, երբ նրա հորիզոնի առջեւ բացւում է այդ ծովի, բոտ հայ պատմադիրների՝ Գեղամայ ծովի, սքանչելի տեսարանը:

«Սեւանայ լիճը շրջապատուած է բարձր լեռներով եւ գտնւում է ծովի մակերեւոյթից 1916 մետր բարձրութեան վրայ, որպէս հայելանման տարածութիւն, հսկայական մի թաս: Նրա ջուրը Միջերկրականի նման կապոյտ է, ցերեկը մեծաւ մասամբ հանդարտ, սակայն իրիկնադէմին հիւսիսից փչող քամու շնորհիւ ալեկոծւում է ու մեծ աղմուկով նրա ալիքները փրփրալով ուժգնօրէն խփուում են լճամերձ ժայռերին եւ հոշակաւոր կղզու ափերին: Յամաքաքերդից ոչ հեռու (3 կիլոմետրի վրայ) գտնւում է Սեւանայ կղզին, իսկ նրա վրայ պատմական վանքը:

«Կղզու վրայ կայ հանգստի տուն, հիստորիկ պլամ: Լճի այլ ափերի մօտ էլ լաւ պլամներ կան: Լճի շրջագիծը 228 կիլոմետր է, երկարութիւնը՝ 79 կիլոմետր, լայնութիւնը հասնում է 42 կիլոմետրի, խորութիւնը՝ 30 մետրի: Ջուրը անուշ է:

«Լճի հիւսիսային բարձր ափերի գոյնը արշալոյսից մինչեւ վերջալոյս փոփոխուում եւ գտնւում է վարդագոյն, կարմրագոյն, մանրշակագոյն. նոյն գոյները գեղեցիկ կերպով արտացոլւում են լճի ջինջ կապոյտ ջրերում: Լուսնեակի դիչերներին լճի տեսարանը դառնում է միանգամայն ֆանտաստիկ ու հեքիաթային:

«Յրեւան-Ազոգաֆա երկաթուղու նեղ գիծը Սեւան նաւահանգստից բնթանում է լճի ափերով, բարձրանում է Յամաքաքերդի մօտով մինչեւ Զիրուխու գիւղը, ապա ստորձանաբար հեռանալով լճից բարձրանում է սարալանջերի

վրայով եւ ծածկւում խորը տուններում. երկաթուղին 15 կիլոմետր բնթանում է լճի ափերի մօտով:

«Սեւանի ափերը՝ եւ կղզին՝ ապագայի բարեկեցիկ կուրորտներ են, Խորհրդային Հայաստանի, ամբողջ Միութեան եւ օտարերկրեայ տուրիստների հանգստի բազան:

«Այդտեղի տեսարանը յիշեցնում է Հարաւային Ֆրանսայի հոշակաւոր Ռիփիերան. պատկերը լրիւ կը լինէր, եթէ այդտեղի բուսականութիւնն հարուստ լինէր կախուսներիով, արմաւենիներով, սակայն Սեւանի բարձրութեան վրայ աճում են ալպիական դօտու բուսեր ու ծաղիկներ:

«Նոյն իսկ չնայած նմանօրինակ բարձրութեան (ծովի մակերեւոյթից բարձր է մօտ 2 կիլոմետր), արեգակն այդտեղ զգալի է դարձնում իր ճառագայթների ջերմութիւնը ինչպէս հարաւային երկրներում եւ լուսաւորում ու ջերմացնում է լայնատարած լճի կաղոյտ ջրերը: Այնտեղ լճի շնորհիւ օդը զով է, կալուզ եւ մեղմ:

«Սեւանայ լիճը կենդանանում է ձկնորսական մսկոյկներով, ստադաւաճանաւորով, նաւերով եւ փոքր շոգենաւերով, որոնք կտրում են լճի ջրերը գանազան ուղղութեամբ: Լճի վրայ կատարւում է մարդատար փոխադրութիւն. լիճն ունի մի քանի նաւահանգիստներ՝ Սեւան, Նորադուղ, (Նոր Բայազէդի մօտ), Մարտունի, Ջաղալու (Բասարգէշարի մօտ), Շորթա (Նաղեթդինո) կղզու մօտ, եւ այլն:

«Սեւանի յայանի ձուկը («Իշխանը») հուշիկ է ստացել ոչ միայն Խորհրդային Միութեան սահմաններում, այլ եւ օտարերկրեայ շուկաներում. թարմ ձուկը եւ պահածոները արտահանւում են Գերմանիա, Ֆրանսիա, Անգլիա եւ այլ երկիրներ:

«Վերջին տարիներս ձկնարուծական կայանի ջանքերի շնորհիւ լճում բազմացւում է Լազոգա լճի Սիդ ձուկը. լիճն հարուստ է նաեւ

ներու, երկտրակայաններու, երկաթուղիներու հաստատման համար անհրաժեշտ եղած նիւթեղէնները, մեքենաները, ռալլերը գնել կարենայ արտադրողներէն, երկրին բերքերէն ու գործարաններուն արտադրութիւններէն ստուար մաս մը արտաքին շուկաներուն մէջ ծախել որոշած էր: Խորհրդային երկիրներու մօտիկ ապագայի մը մէջ ճարտարարուեստականօրէն ու տնտեսապէս ինքնարաւ դառնալ կարենալուն համար՝ ներկայ որոշ շրջանի մը մէջ ժողովուրդին զոհաբերութեան կեանք մը կը պարտադրուէր, ինչ որ արդէն բացէ ի բաց քանիցս յայտարարուած է խորհրդային պաշտօնական ածնաւորութեանց ճառերու եւ յօդուածներու մէջ: Մասնաւորապէս Հայաստանի համար, անցեալ տարուան սաստիկ լաւկուսեր, որ բերքերուն մեծ մասն հասցուցած էր, իր որոշ տեղն ունեցած է կեանքի հական պիտոյքներու նուազութեան մէջ: Ատիկա կը բացատրուի նաեւ վարչական, կադմակերպական թերութիւններով, փոխադրական միջոցներու գնու անբաւական ըլլալովը ու մերթ պաշտօնականներու թուրութեամբ, դանդաղութեամբ, ապիկարութեամբ, որովհետեւ՝ ինչպէս Խոյն Հայաստան թերթին մէջ այդ մասին երեւցած կծու քննադատութիւններով երբեմն ցոյց կը արուի՝ նոյն իսկ երկրին մէջ գործածուելու համար թողուած բերքերով ու նիւթեղէններով համեմատաբար աւելի առատ ու արագ գոհացում կարելի էր տալ ժողովուրդին քան ինչ որ կը տեսնուի, եթէ փոխադրութեան ու վաճառման գործը լաւագոյն կերպով կատարուէր: Ատիկա կը բացատրուի նաեւ, վերջապէս, բացարձակ ֆինանսին անհատական նախաձեռնութեան, քանի որ ճարտարարուեստական, երկրագործական, ասեւարական ամէն նախաձեռնութիւն, ամէն գործառնութիւն կառավարութեան եւ անոր քանթրօլին տակ գրաւուող համագործակցականներու ձեռքն անցած է՝ ըստ մարքսեան գաղափարաբանութեան: Անհատական նախաձեռնութիւնը յաւաքիմ:

Թեան մղիչ ուժ մըն է, արտադրութեանց ամման ու կատարելագործման աղբիւր է՝ ըստ մեր գաղափարներուն: Ճիշդ է որ մեր սոսկափարական երկիրներուն մէջ ալ, անհատական նախաձեռնութիւնը, չարաչար գործածուելով, յառաջ բերած է մեծ անհաւասարութիւններ, տկարներն ու միամիտները հոն յաճախ կը ճգմունի գորաւորներէն ու խորամանկներէն: Խորհրդային Հայաստանի մէջ, ընդհանուր աղբաւորութիւն մը կը տեսնուի, բայց անգործ մարդ չկայ, անօթութենէ ծիրելով մեռնող կամ յուսահատութենէն անձնազանկող չկայ (գոնէ եւ այդպիսի ու եւ է պարագայ չիմացայ մէկ ամսուան միջոցին զոր երեւանի մէջ անցուցի, ոչ ալ ու եւ է մուրացիկ տեսայ կամ գիշերը փողոցներուն մէջ պառկող մարդ, ինչպէս կը տեսնենք Արեւմտեայ մեծ քաղաքներուն մէջ): Մարքսեան գաղափարաբանութիւնն ալ արդէն իսկ լիակատար ու անխառն կերպով գործադրելու չեն յամաւիր այլ եւս, որովհետեւ անհնար է բնութեան հիմնական օրէնքները կան, կեանքի տիրական արամարանութիւն մը կայ, որոնց կարելի է երկար ընդգիծանալ բացարձակ հաւասարութիւնը զոր կ'ուզէին՝ ապիւ խեղալ մը հետապնդելով՝ հաստատել խորհրդային երկիրներուն մէջ, չէ կրցած իրականանալ: Հին գաղափարներուն տեղ որ ֆինանսն է, նոր ձեւերով գոտակարգեր երեւան ելած են. մասնապէսներ, օրակեւոյ բանասերներ, վարդապետ արհեստաւորներ աւելի լաւ կը մտաւորին քան անդէտ անտուրձ աշխատաւորները. համայնավար քաղաքացին աւելի առաջ կ'անցնի շատ բանի մէջ՝ քան ոչ-համայնավարը. ամենքը սրտ չեն բռներ. կան փակ համագործակցականի յանութիւնը, ուր որոշ գոտակարգի մարդիկ կըլնան երթալ աւելի արագօրէն հայթայթել ինչ որ սէւաք է, եւ կան բաց յանութիւնը սեւաքիւնները պարտին երթալ եւ սրտ բռնել: Անհատաւորութիւնները գէթ մեղմացած են մեծու զէս, ու որոշ շատով արամարանական են. երկար-

անէ պոչերն ու պոչ բոնելով իսկ հազան նիւթեղէնները մերթ գտնել չկարենալու անպատեհութիւններն են որ ցաւալի են, եւ ասոնք ապահովապէս վազանցուի թերութիւնն են, որ պիտի ուղղուին, լրացուին ժամանակի ընթացքին: Արդէն իսկ, երկրորդ հնգամեակին համար որ սկսած է, Խորհ. Միութեան կեդր. կառավարութիւնը որոշած է աւելի ուժ տալ մանր արդիւնաբերութեան, որով խորհրդային երկիրներու ժողովուրդներուն կեանքի հազաւ պէտքերուն գոհացում տուող արտադրութիւնները այսուհետեւ պիտի առատանան եւ անոնց արտաքին շուկաներու մէջ վաճառումը պիտի նուազի: Հետզհետէ բազմացող գործարաններուն, շինարարական ձեռնարկներուն յարսձուն արդիւնքները, ու մանաւանդ հաւաքագան ու անհատական նախաձեռնութեանց արդար ու չափաւոր ներդաշնակումով մը միացման գլոխաւոր բայց ոչ անլուծելի խնդրոյն լուծումը, որ ձեռք պիտի բերուի անշուշտ, վերջ պիտի շենն այժմեան նեղութիւններուն եւ պիտի հաստատեն ու զարգացնեն խորհ. երկիրներու մէջ համատարած բարօրութիւն մը: Ինձի կը թուի թէ այժմեան համաշխարհային տաղանալը որ տարբեր ձեւերով կ'արտայայտուի սամկավարական ու խորհրդային երկիրներու մէջ, պիտի յանդիսանայ — եթէ նոր մեծ պատերազմ մը գծովքի չվերածէ մեր երկրագունդը, — բնկերական երկու սխառմաներու յաւազոյն տարբերուն խառնուրդի մը. եւ ասիկա արդէն իսկ սկսած է կատարուիլ մասամբ. այդ խառնուրդը, ասանց նորէն կատարեալ լուծումն ըլլալու բնկերական հարցին, — բացարձակ կատարելութիւն անհար ըլլալով մարդկային գործերուն համար, բայց ի գեղարուեստական մարդէն, — պիտի կազմէ յառաջդիմութիւն մը երէկուան դրայ, ինչպէս նոր ժամանակներու քաղաքակրթութիւնը, որ յայն-յառին հեթանոսական կուլտուրային և քրիստոնէական գաղափարախօսութեան խառնուրդի մը արդիւնքը եղաւ, յառաջդիմութիւն մը կազմեց մարդկային քաղաքակրթութեան

պատմութեան այդ երկու նախկին փուլերուն վրայ:

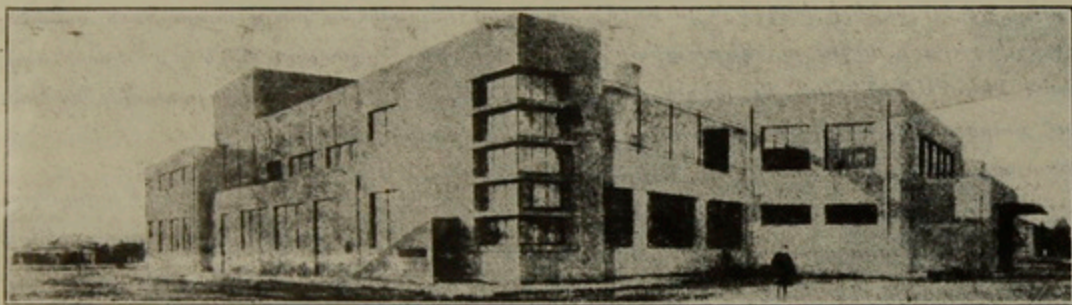
Մեր խօսքը մասնաւորելով Հայաստանին, այս նոր բնութիւնը, տրուած ըլլալով մանաւանդ այն ողբալի կացութիւնը որ ան կը գտնուէր խորհ. բեթիմին հոն հաստատուելէն առաջ, անտարակուսելի կերպով անոր շատ աւելի բարիք բերած է քան միտաւ. բարիք որ տեսական է եւ խոր, մինչ միտաւ ժամանակաւոր է եւ մակերեսային, բարիք որ հանրութեան կը տարածուի, արդին հազան շահերը կը պաշտպանէ եւ ապագան կ'ամբարցնէ, մինչ միտաւ անհատական է եւ ներկայ բոլորին յատուկ: Հայաստանի մէջ տիրող համատարած «թշուառութեան» պատկերը զոր խորհ. բեթիմի երդուելով թշնամիները կը դժեն, անճիշտ է. նեղութիւններ կան, բայց ոչ բնականաբար թշուառութիւն. կեանքը սակաւապէտ, պարզ, աղքատիկ է հոն բնականաբար, բայց տարածուն սպասիչ մուշեցուցիչ չքաւորութիւն մը չկայ, սովը դուրսէն չէ ունեցած Հայաստանի մէջ տասերկու տարիէ ի վեր:

Չկայ այլ եւս վաշխատուի տիպարը, կամ անգործ հաստատութիւնը, իր գանազան միջոցներով դիպած միլիոնները հեղդ ու շուայտ կեանքի մը մէջ մտնող. ամենքը պէտք է աշխատին, եւ իրենց աշխատանքով վատակին իրենց ապրուստը. ու զորք կայ ամենուն համար, անգործ մարդ չկայ Հայաստանի մէջ. ու կատարուող եւ կատարուելիք գործերն ալ քան չաւան են, որ գեո տասնեակ հազարաւոր աշխատաւորներու պէտքը կը զգացուի. եւ ասիկա մին է զլիաւոր պատճառներէն որոնց համար կատարութիւնը հետզհետէ աւելի կը քաջալերէ արտասահմանէն Հայաստան ներդաշնակ Հայերու շարժումը եւ կ'օգնէ անոր, — շարժումը զոր արտասահմանի հայ կեանքի գեկապար կազմակերպութիւններն ու գործիչները աւելի քան երբեք պէտք է խրախուսեն, որովհետեւ օտարութեան մէջ, յաճախ անգործութեան մատնուած, անստոյգ ու իսկապէս թշուառ

կեանք մը քաշկրտող աշգրտագույն Հայերուն համար, որոնց գաւաղները մեծ մասամբ օտարանալու գոտարարութեամբ են, փրկութիւն է Հայաստան փոխադրութիւնը, եւ ինչ թերութիւններ ալ որ ունենայ իրենց վիճակում կեանքը Հայաստանի մէջ, իրենց այժմեան փարփայի, անհայրենիք թափառականի կեանքէն անշուշտ քաղաքացի է. առկից գաւ, մեր ազգին ու հայրենիքին ապագային համար, ահազին բարիք է Հայաստանի մէջ Հայութեան թիւը, ստատարացումը. ու վերջապէս Հայաստանի մէջ կատարուող շինարարական կենտրոնական ձեռնարկներու աշխատանքներուն բաղձացումը՝ անոնց արտադրութիւնը իրականացնող կրնայ նպաստել եւ երկրին ապագայ բարօրութեան թափանքի փութացնել: Ընդ չէ արդէն որ բանուորները հոն կը շահագործուին իբր

զինուորը, ստանալը, մասնորակումը, ինչպէս եւ կատարական պաշտօնեան, ապրուստներն ապահովելու շարք միջոցներ կը ստանան, ստանալու ժամանակ, ոմանք պակաս, բայց է՛ն պակասը համարուող օրացուցիկի մը համար բաւարար: Ինչ-ժամանակները զոր տեսայ այն քանի մը գործարաններուն մէջ զոր այցելեցի, ինչպէս եւ Ձառակաւ բացումին, գաղտնագրութեամբ գերիներու ձեւ ընտելին. առաջ, չարքաշ, սուրհան, աշխատանքը սիրով կատարող, խաւարփառ քաղաքացիներ են, գէթ ամենամեծ անսովոր: Անոնք գիտակցութիւնն ունին իրենց երկրին տէրն ըլլալու եւ ոչ թէ բռնակալ կոտորածներով եւ կամ տիրող ու շահագործող գաղտնագրի մը ծառաները: Իրենց մէջ չափաւ աշխատանքի կրօնքի մը համոզումն ու ոգևորումն հեռուորդներն են: Պարզ ու ազգասէր

Բանուորներու նոր Ակումբը Երեսմի մէջ

ճորտեր, թէ անոնք գոտով, չուղելով, ստիպուած՝ կ'աշխատին, պատառ մը սեւ հաց միայն ունենալով իբր վարձատրութիւն: Ինչ որ աչքովս տեսայ, չի հաստատուր ընտելութեան լից մեկնումով զմեզման այս պատկերը. անոնք որ այդպէս կը ներկայացնեն իրերը, կը մտնան նախ որ աշգրտագույն հայ աշխատանքները օտար Փարսեանքի մը, Սուլթանի մը կամ Ձարի մը համար չէ որ կ'աշխատին, ալ իրենց երկրին, իրենց ժողովուրդին համար, եւ ասոր մէջ արդէն կայ բարոյական հրճումներ մը որ ինքնին մեծ վարձատրութիւն է. կը կարծեմ, յետոյ, թէ զործուորը, ինչպէս եւ

կեանք մը ունին, բայց անգործ մնալու լալեր գոյութիւն չունին իրենց համար, եւ աշխատանքի ժամերէն դուրս իրենց միտքը զարգացնելու միջոցներն ունին, չնորհիւ իրենց հասարակականութեամբ գաղտնագրութեան, չնորհիւ մէջ գործարանի մէջ ստեղծուած ընթերցասրահներու, ինչ որ նախկին բէթիմին՝ ու եւ Հայ գործուոր չէր ունեցած երբեք:

Գիւղացիներուն հարցը տարբեր է. անոնցմէ քիչ մարդ կրցայ տեսնել. բայց յայտնի է արդէն որ գիւղացիներուն մէջ դժգոհելու անշուշտ գոտարարութիւն է: Կոլխոզն ու սովբոգը, յանկարծակի հիմն ի վեր յիշադրելով հայ

գիւղացիներուն առաջական կեանքը, անոնց մէջ արմատացած անհատական սեփականութեան եւ անհատական աշխատանքի զաղապարները տապալել քանդել ձգտելով, բնական է որ չուարձաւ ու վրդովմունք յառաջ բերէին, աշխատելու փափաքն ու եռանդը պակսեցնէին, բացառութեամբ երիտասարդ եւ համայնապար գիւղացիներու, որ փոքրամասնութիւն մըն են, — եւ արտադրութեան ալ նուազման պատճառ դառնային: Ատիկա էի նշանակել թէ գիւղացիական աշխատանքներու համագործակցական ձեւը, որ ինքնին՝ շահեկան նորութիւն մըն է, հիմնովին սխալ պէտք է նկատել. միայն թէ՛ պէտք էր համայնական աշխատանքի այդ նոր ձեւը, որ իր սրտ առանձնութիւններն ունի անշուշտ, գործադրել՝ այդ ձեւը յօժարակամ նախընտրող տարրերու ձեռքով՝ նոր հաստատուած գիւղերու մէջ, իսկ հին գիւղերու բնակիչներուն աշխատանքի ձեւերու եւ ընկերական կարգուսարքին արդիականացումը կատարել քայլ առ քայլ, զգուշութեամբ, և որոշ չափով անհատական սեփականութեան ինչպէս եւ նախաձեռնութեան՝ իրաւունքը յարգելով: Այդպէս կ'ընեն սիոնականները Պաղեստինի մէջ, ուր իրենց նոր եւ ստուար գիւղական գաղութներէն ոմանք համայնական սեփականութեան եւ աշխատանքի սխառմին զբաղ հիմնուած են, այլք՝ անհատական գործունէութեան փաղնջական նկարագրով, եւ ամենքն ալ շատ բարգաւաճ են ու արդիւնաւոր: Անկարելի է որ խորհ. երկիրներուն մէջ եւս գիւղացիական հարցը, որ այնքան բարդ է եւ կարեւոր, այդպիսի աւելի աշխտանք, աւելի ճապարհ եւ ազատ լուծման մը յանգի վերջի վերջոյ, որպէս զի համագործակցական սխառմմը չանկացնէ անհատական սեփականութեան իրաւունքը՝ որ՝ սահմանափակ ձեւի մը մէջ՝ արդար է, նուիրական է եւ բարեբար, ու չրիսկոյէ անհատական նախաձեռնութեան ու ազատ աշխատանքի իրաւունքը որ համայնէին

իսկ յառաջգլխութեան նպատաւով մեծ ուժ , :
Ամէն պարագայի մէջ, անհնար է չընդունիլ որ, եթէ համայնապար ընկերական սխառմմին մէջ կան կէտեր որ քննադատելի են, եթէ զայն իրադարձելու եղանակին մէջ կան ծայրայեղ խտուրթիւններ, այդ բոլորին վերեւ կը տիրէ արդարաւենջ գաղափարապաշտութիւն մը որուն մաքրութիւնն ու գեղեցկութիւնը անթիտելի են: Այդ խտուրթեանց մէջ յայտնուող մոլեռանդութիւնը, արդիւնք է՝ ոչ թէ բնական անհատներու կամ ընչաքաղց ու տիրամոլ սակաւապետութեան մը ետական ձգտումներուն, այլ մարդկային իրական եղբայրութեան, ընկերական լիակատար ազատութեան խնայելի մը, որ շահագործուած, լեզեքուած, շքաւոր վանդաւաճներու վարուսր տառապանքներէն ծնած է: Այդ խնայելի յառաջ բերած է շարժում մը որ մեծագոյնն է առաջին քրիստոնեաներու յարուցած շարժումէն ի վեր, այն տարբերութեամբ որ քրիստոնէական վարդապետութիւնը, համամարդկային եղբայրութեան, բուռնալ ու շահագործող հարուստին տակութեան, խոնարհ աշխատաւորներու պարզ, սակաւապետ, շարքաշ կեանքի նախընտրութեան միեւնոյն հաստատութիւնը քարոզելով հանդերձ, երկրատեաց, մարմնատեաց, երկնաբաղձ ու հոգեպաշտ միատիքականութեամբ մը տողորուած էր, բայց կենդանի կականութեան հայր, արքայ եւ գաւառաւոր Աստուծոյ մը հետանկարն ունէր իրեն իր մեկնակէտ ու ժամանակէտ, իր ուժի ազդեցութիւնն այդ միատիքական գաղափարին մէջ զը գտնէր եւ աշխարհի վաղանցուկ ու անկատար կեանքը նախապատարաստութիւն մը իսկ կը նկատէր բուն կեանքին, յաւերժական կեանքին որ մահէն յետոյ՝ արդարներուն հետար՝ դուռ հոգեկան վերին աշխարհի մը մէջ պիտի սկսէր անխառնօրէն երանուէտ եւ մեղուսրնութեան համար՝ զժոխային անշէջ բոցերուն մէջ՝ անվախճանօրէն շարշարալից, — մինչ համայնապարտութիւնը, հեռւորդ ազատախոհ իմաստ

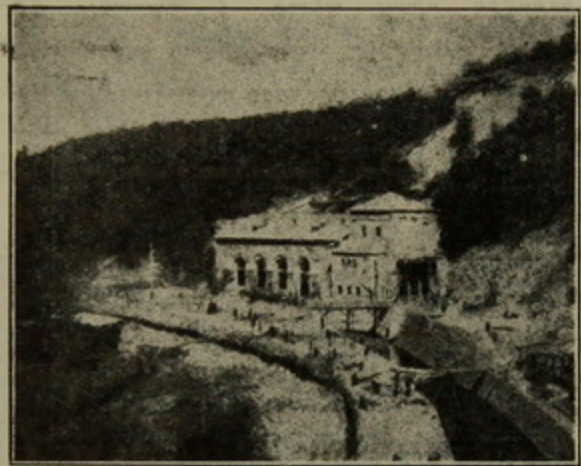

տակերնեքուն, մարդակերպական Աստուծոյ մը
և երազում չանդերձեալ կեանքի մը տեսիլնե-
րուն կրնակ դարձնելով, հաւատք ունի թէ
մարդը՝ այս աշխարհիս վրայ իսկ՝ իր ձեռքով
կրնայ և պարտի տակդէլ համատարած արդա-
րութեան և երջանկութեան կեանք մը, որով
և մարդապաշտական տեսակ մը կրօնք է որ
այդ հաւատքին խորութենէն ու բացարձա-
կութենէն բխում է, կրօնք մը որ իր «սոսկե-
նական» միատիքականութիւնն ունի, ազնւա-
ցուցիչ ու բեղմնաւորիչ խանդավառութիւննե-
րով ինչպէս և մարդապաշտականութիւննե-
րով ու խոտութիւններով:

Այդ շարժումը, ինչքան ալ իր յաջման
ու գործողութեան մէջ ունենայ սխալ կամ
պակաստար կէտեր, անտարակուսելի է որ մեր
երկրագունդին վրայ ապրող մարդկութեան
ընկերական կեանքին վերանորոգման, մաքրո-
ղործման, կատարելագործման պատճառով
ու հետզհետէ աւելի զօրաւոր կերպով
պիտի նպաստէ, ինքն իսկ տակաւ սոսկաւ
զատելով, իր ծայրայեղութիւնները մեղմա-
ցնելով և իր անճիշդ ու անգործնական տար-
րերը բարեփոխելով:

Մեր հիմաւորը Հայաստանէն մէջ աշխ-
րագրական ու ընկերական նոր վարդապա-
տութեան մուտքն ու տիրապետութիւնը սխալ
է ուրեմն հայ հայրենիքի և հայ ազգային
էութեան իսկ սպաննացող վտանգ մը նպո-
տել: Ընդհակառակն, — և այս կարծիքը ես
արդէն յայտնած եմ եօթը տարի առաջ «Հայ-
կական Յարութիւն» տիտղոսով յղումածաշար-
քի մը մէջ զոր Պալլասը հրատարակեց, — ան-
կա վերականգնման, երիտասարդացման, զօ-
րացման ազգակ մը պիտի ըլլայ, և սկսած է
ըլլայ հայ հայրենիքի և հայ ազգութեան հա-
մար: Քիչ կարեւորութիւն ունի որ «հայրե-
նիք», «ազգ» բառերը «երկիր», «աշխատա-
րութիւն» բառերով փոխարինելու, «ազգա-
րութիւն», «հայրենասիրութիւն» բանաձեւն
տեղ «միջազգայնականութիւն», «համամարդ-

կային բանորրա-դիւզացիական համերաշխու-
թիւն» բանաձեւերը դնելու ձգտումը իշխող
նորաձեւութիւն մը դարձած է ներկայ բողէին
այնտեղ, ինչպէս բոլոր խորհրդային երկիրնե-
րուն մէջ (չմոռնա՛նք որ քրիստոնէութեան առա-
ջին շրջանի Հայրենի ալ իրենց խօսքը քրիս-
տոնեայ հանուր մարդկութեան կ'ազդէին և
ոչ թէ իսկ իրենց ցեղին ու երկրին): Օր կուգայ
որ այդ նորաձեւութիւնն ալ կը մաշի, և ամեն
օք կ'ըմբռնէ թէ մարդ իր ազգին ու հայրենի-
քին ինչպէս և մարդկութեան հանդէպ պար-
տականութիւններ ունի, որ անպատճառ չեն

Երեւանի քրաւիկարականը

հախաւոր իրարու: Իրականութեան մէջ,
հայ երկիրն է որ կ'ամբանայ ու կը
բարգաւաճի, հայ ժողովուրդն է որ իր եր-
կրին մէջ իր ազգային ճարտարարուեստով և
ինքնայատուկ մշակույթով կը զարգանայ ու կը
յատաջդիմէ՝ նիւթապէս ու մտաւորապէս. բա-
րոյական կեանքը, մտաւորական գործունէ-
թիւնը այժմ Հայաստանի մէջ այնքան լուր
է ու զօրեղ որքան նիւթական շինարարութեան
ճիգը, որքան ճարտարարուեստական գործն-
նէութեան տենդը, ու թերեւ նոյն իսկ՝ ներք-
նապէս աւելի խոր է և ուժեղ: Առանց ստոր,
գործարաններ, երկարակայաններ, ջրանցք-
ները շատ յարաբերական արժէք մը պիտի ու-

նենային: Այդ բարոյական ու մտաւորական վերածնունդի մեծ երևոյթիւն վրայ է որ լիարժէք խօսքով ուսումնասիրութեանս յաջորդ գլուխներուն մէջ:

Ներկայ յօդուածը պիտի աւարտեմ յիշատակելով այն յատկանշական խօսքերը զոր ինծի ըսին՝ Երեւան գտնուած «Ինքնագիր» երկու արժէքաւոր Հայեր:

Ճարտարապետ Բաջապետունի, նախկին դաշնակցական պարագլուխ, Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին վարչապետ, եւ որ օր մը «Դաշնակցութիւնը այլեւս անելիք չունի» հռչակաւոր գրքոյկը մէջտեղ նետելով՝ դնաց թորհ: Հայաստան եւ հոն լսիկ մեջիկ շինարարական գործին իր հմտութիւնն ու տաղանդը ի սպաս դրած է, երբ իրեն տուած ալցելութիւնս վերջացաւ ու հրաժեշտ պիտի առնէի, ինծի ըսաւ: «Ասացէք իմ նախկին ընկերներէն՝ եւ բոլոր այն հայրենակիցներին որ իմ մասին տեղեկութիւն հարցնեն, թէ ես շատ ուրախ եմ որ որոշեցի գալ այստեղ, եւ շատ երջանիկ եմ որ մեր հայրենի երկրին մէջ մեր ժողովուրդին համար աշխատելու կարելիութիւն ունիմ»:

Հրաչեայ Աճառեան, մեծանուն լեզուարանը եւ իմ գալորոցական սիրելի ընկերս, Անքը հոն վերջին անգամ տեսնելուս (Տրոպիքական Հիւանդանոցին մէջ, ուր բժշկները տասն օրէն զինք աղատեցին աղիքներու տկարութեամբ որ ատենէ մը ի վեր զինք կը նեղէր), ըսաւ ինծի. «Երբ երթաս արտասահման եւ գէշ կամ խօսիս մեր երկրի մասին, գովէ՛ հոս կատարուած աշխատանքը, թերութիւններուն

վրայ մի՛ ծանրանար, այդ պահասները կը լրացունին, մեծ աշխատանք է որ կը կատարուի կոր հոս, այդ է էականը. ատոր վրայ խօսէ միայն»:

Երկուքին ալ հետ, առանձին էի այդ օր՝ սակցութեանց մէջ. իրենց սրտին խորքն է որ կը պարզէին ուրեմն: Իրենց պէս արտայայտուեցան ուրիշ մտաւորականներ ալ որ դուցին հոն կատարուած աշխատանքին մասնակցելու, Շիրվանզադէ, Յ.Արէլեան, Փանոս Թերլէմէզեան, Յովհ. Յակոբեան, Սիմոն Յակոբեան, Արա Սարգսեան, եւն:

Այս բոլորին վրայ դեռ պիտի խօսիմ: Հոս ատենցմէ երկուքին ինքնարուի արտայայտութիւնը յիշատակելով կը շատանամ, արտայայտութիւն որ մեծապէս թելադրական է ու բնութոյշ, քանի որ կուգայ երկու հատընտիր Հայերէ, որ համայնաւոր չեն, եւ որ նոյն խել ատեն մը իրենց զիտական կամ գնդարուեցողական գործունէութեան մէջ՝ սխտեմի կամ ոճի հարցերու համար՝ երիտասարդ, տաքդուր տարրերէ բաւական քաշքշուած ըլլալով հանդերձ Երեւանի մէջ՝ ատկից ու եւ է դառնութիւն չեն պահած: Ատիկա միայն պիտի բաշքրցոյց տալու համար թէ ինչքան ծիծաղելի են Աշոտ Արծրունիի ու Կիպարեանի պէս մանր Հայեր, կամ «Ռէ-Փարիսեցի»ի պէս Սաղաւեհեցիներ, որ դեռ արտասահմանի մէջ կը շուրջանակեն թորհ: Հայաստանը անյոյս գոյութի մը ձեւով ներկայացնել:

(Շարունակելի)

Ա. ԶՈՊԱՆԵԱՆ